

MÚZEUMI KURÍR

1972. OKTÓBER

9. SZÁM

MÚZEUMI KURÍR

9.

DEBRECEN
1972. OKTÓBER

A Magyarországon élő cigányok iránti néprajzi tudományos érdeklődés a múlt század utolsó harmadában Herrmann Antal munkásságával kezdődött. A kutatás azonban az eltelt évszázad alatt sem szünetelt, hiszen az eléggé primitív körülmények között élő népcsoport igen sok ősi hagyományát a mai napig megtartotta.

A cigánység ősi foglalkozásai közé tartozott a fémművéség is, ezen belül a fűrócsinálás, szögverés, üstkészítés, csengőöntés. Az 1873-as országos cigányösszeírás részletes adataiból megtudjuk, hogy csengőöntő cigányok ebben az időben mindössze 41-en voltak, ebből 38 Heves, Bereg, Zemplén, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Szilágy és Ugocsa vármegyékben lakott.

Mínhogy a népi fémművességgel az 1950-es évektől foglalkozom, a témával kapcsolatosan a cigányok között is többször végeztem kutatást. Csengőöntő cigányt azonban már ebben az időben is alig találtam, bár ragadványnevek még őrizték az ősi foglalkozás egykori meglétét. 1961. júniusában Erdős Kamillal, a fiatalon elhunyt kiváló ciganológussal elhatároztuk, hogy közös gyűjtőúton derítjük fel a csengőöntőket és ha lehet, öntetünk meg csengőket, fokosokat, kolompokat. Az útra mindketten alaposan felkészültünk. Áttanulmányoztuk a szakirodalmat, összeállítottuk közös útiprogramunkat, s előteremtettük a szerény kiküldetési összeget. Erdős Kamill költségeit a Néprajzi Múzeum, az én költségeimet munkahelyem, a Herman Ottó Múzeum fedezete.¹

A közös találkozót Debrecenbe beszéltük meg, ahova július 20-án egy kis Danuvia motorkerékpárral utaztam Miskolcra. Erdős Kamill Gyuláról vonaton jött és a Déri Múzeumba adtunk egymásnak randevút. Még ezen a napon kimentünk a debreceni téglagyár mellett lakó oláh cigányokhoz érdeklődni. Csupán Kovács József 70 éves, Püspökladányból való cigány állította, hogy tud csengőt önteni. Elmondta, hogy régebben *túrót, kétnyelű kést, kalapácsot, gerebent, dohánytűt, csengőt, juhászkapót, fokost, mozsártörőt, tegyverbe rugót, vésőt, hidegvágót, harapótogót, ollót, pipaszurkálót, csigacsinálót, lakatokba kuicsot* készítettek. El is mesélte a csengőöntés technikáját: „Pléhből, kannának az oldalából megcsináljuk a formát. A csengőt leállítja ráteszi a kannát, akkor körül kell verni homokkal. Mikor jó keményre ki van verve, ki kell venni a csengőt.

A formát be kell tenni a földbe, amikor olvad a réz, ahol a csengőnek a *file* van, lefolyik. A formát le kell temetni a földbe, csak azt kell kihagyni. Mikor az összes réz le van olvadva, ezt a dugót letöri és lefolyik.

Fából kell égetni szenet, mert a küszén *megezi* a rezet. Van egy vaspiszkáló, a szenet egy kicsit szíjjeldúrja, olyan a réz, mint a víz. Az édesapámtól tanultam, az öntött. Öntöttek rézkampót, kétfülű fokost. A juhászoknak készítették a Hortobágyra. Kimentem a Hortobágyra és egyik karám-

MÚZEUMI KURÍR

A Hajdú-Bihar megyei Múzeumbarátok Köre körlevele

Megjelenik évente három számban

Tíz szám alkot egy kötetet. Minden tizedik számhoz tartalomjegyzék.

mutató és angol nyelvű összefoglaló járul

Szerkesztő: Dr. Dankó Imre

Szerkesztőség: Debrecen, Déri Múzeum, Déri tér 1.

tól a másikig hajtottam. Kint voltunk egész nyáron. Öt-hat korona volt egy csengő. Hogy szép legyen a hangja, ezüst pénzből tettünk bele, meg üveget.”

Elbeszélése alapján úgy tűnt, hogy valóban élt a csengőöntéshez, hiszen valóban ez az öntés technológiája. Hamarosan meg is egyeztünk. Elváltam, hogy 2 csengőt, 2 fokost és két juhászkampót önt és 6-7 kisebb kovácstárgyat két példányban s ezekért munkadíjat 200 forintot kért. Ez nem látszott drágának, noha a réz még külön összegbe, ezidőtájt 40 forintba került kilója, s kellett hozzá kb. 3 kiló. Viszont a munkához kellett meg fújtatót és mintának csengőt, fokost és kampót szereznünk.

Míg én Kovács bacsival beszélgettem, Kamill egy másik cigánytól gyűjtött. Ez is Kovácsnak mondotta magát és mindenáron csináltatni akart vasból lovat (szobadísznek készítették régebben, tulajdonképpen vasból való löszöbor – legalábbis ő ezt állította) ezenkívül elvállalta volna bádógból kivágott lóalak elkészítését is, melyet régebben lókupec cigányok sirkeszerzjére szögeztek fel.² Sajnos, ezeknek az elkészítettetésére Kamillnak már nem jutott ideje.

Aznap elindultunk és sikerült is a MÉH-től rezet szerezni, a múzeumból pedig a szükséges mintának valót, s meg is beszéljük, hogy két nap múlva elkészítjük a tárgyakat.

Én még itt Borsodban hallottam, hogy Hajdúhadházon a cigányok között bizonyára akad csengőöntő, másnap tehát odamotoroztunk. Itt két helyen laktak cigányok ebben az időben, akik FODOZOVO (Curvar-Curar)-cigányok: edényfoltással, bádógos munkával, tepsiokészítéssel stb. foglalkoznak. Van közöttük egy-kettő, aki fúrót is tud csinálni. Ezek a cigányok nyelvileg a kiskulhatali, kiskundorozsmai, keceli, mélykúti cigányokkal vannak rokonágban.

Csengőöntő cigányokat nem találtunk közöttük, de nagyon kellemetlen helyzetbe kerültünk. Amíg ugyanis beszélgettünk, felírták a motorkerékpár rendszámát, majd egy cigánygyereket biciklivel elküldték a rendőrségre az a, hogy „angol kémek” vagyunk. Nemsokára meg is jelent motorkerékpáron két rendőr, igazoltattak is, de papírjaink rendben voltak, így hát barátságosan elmentünk a egymástól. Ezek után mentünk a távolabb álló motorunkhoz, s közben egy kis cigányfiú így szólt hozzánk: „Maguk ugye kémek, akik levágják a cigánygyerekek fejét és zsákban elviszik magukkal?” Megnyugtattuk, hogy nem eszünk cigánygyerekeket, s így a dolog részünkről is el volt intézve.

Hajdúhadhárról ugyancsak motorral átmentünk Hajdúböszörménybe. Itt is két helyen laktak cigányok. A Városkert melletti részen éltek csengőöntők, de már meghaltak. Valamikor Balog István csinált itt csengőt, aki Balmazújvárosról került ide.

A debreceni országot mellett is volt egy cigánytelep, ahol ekkor igen sokan laktak. Az itteniek Erdős Kamill szerint már nem oláh cigányok, mint a másik telepen, hanem a hajdúhadháziakkal rokon Curvar-Fodozovo-cigányok, a fiatalság azonban már ezt a nyelvet is alig ismeri. Egyébként inkább vályogvetéssel foglalkoznak. Csengőöntők után érdeklődve egy oláh cigány fiatalasszonnyal ismerkedtünk meg, aki azt állította, hogy apja Makula Gusztáv konyári oláh cigány tud csengőt önteni és fújtatója is van.

Meg is egyeztünk Kamillal, hogy én még aznap leutazom Konyárra, ha lehet öntetek csengőt, de a fújtatót is megvásárolom. Az útból azonban nem lett semmi, mert a motor bedöglött. Már nem lett volna értelme visszatolni a városba és szállást keresni, így az Erdő utcában kértünk szállást. Itt megismerkedtem Nagy László, Erdő u. 25. sz. alatt dolgozó réz- és léomöntő mesterral. Kismesternél tanult, majd dolgozott Tremkónál, itt volt segéd. Készítettek juhászkampót vagy kétezer darabot. Ez egy nagyüzem-féle volt, ahol

többen dolgoztak. Olyan sokat csináltak, hogy nem faminta volt a kampókészítéshez, hanem egy gyalult vaslapra egy félkampó volt felcsavarozva. Ennek alapján először elkészítették a kampó egyik felét, majd a másikat. Ezek után a két felet összeillesztették s így készítették nagyban. Mióta önálló, ő is készített kampókat, fokosokat, de már ritkán. A csengőöntést nem próbálta. Maga is gyűjti a művészi öntvényeket, képeket stb. Ő úgy tudta, hogy Tiszafüreden él csengőöntő cigány.

Kamill másnap Poroszló-Tiszafüred környékére utazott csengőöntőt keresni. Poroszlón nem talált, Tiszafüredre pedig már nem ment át, mert az itteniek nem tudtak arról, hogy ott csengőöntők volnának. Én motoron el is mentem Konyárra, meg is találtam a mondott csengőöntőt. Ő azonban időközben felvállalta egy ház tapaszását, így nem állt kötelnek, egyébként néhány nap múlva szívesen vállalta volna az öntést, de arra már nekem nem maradt időm. Sikerült azonban vele megegyeznem s megvásárolnom a *kapdosó-lúvóját*, ami később a Déri Múzeumba került.

Miután mostmár minden kellékünk megvolt a csengőöntéshez, a jelzett időben visszamentem a debreceni téglavetőhöz, hogy Kovács Józseffel elkészítessem végre a csengőt. Nagy volt azonban a megrökönyödésem, amikor a cigányok elmondták, hogy alig egy órával megérkezésem előtt elindult kocsival fiához Nyiregyházára. Utolérni, gondoltam, nem probléma, s el is indultam Nyiregyházára s útközben figyeltem az utat, hátha feltűnik elstem fedese szekere. Meg is érkeztem a nyiregyházi cigánytelepre hamarosan. Kamillal is sikerült összetalálkoznunk. Kerestük Kovács bácsi fiát, de ő sem volt odahaza, apjának meg se híre se hamva. Végre délfelé megérkezett a fiú, aki kovácskodott, de a csengőöntéshez nem értett. Elmondta, hogy ha apja valóban elindult, egy hét múlva itt is kell lennie, mert útközben hulladékokat gyűjt a MÉH-nek s azért ilyen lassú az útja. „De a hajdúnánási gyeppester cigányhoz biztosan be szokott térni egy-két napra, menjenek oda, valószínűleg ott van” – szolt.

Itt a Hősök temetője mellett ebben az időben 36 cigánycsalád élt, többek között a Makula és Glonci család. Glonci József (Zoge) nagypapa *csengőt, ezüstgombot, kanalat*, sőt a hagyomány szerint még a *rakamazi templom harangját* is öntötte. Ő rakamazi volt. Még olyan lovat is tudott önteni, amelylyeknek egyik lába fel volt, a másik meg mintha trappolt volna. 1930 körül halt meg. A fia Glonci József, Glonci Gusztáv ma is Rakamazon vannak, s tapasztásból élnek – mondták.

Erdős Kamill megállapította, hogy az itteni oláh cigányok a KIZES' TE és SOJES' TE nemzetséghöz tartoznak. Egyedül itt találkozott azzal a szózással, hogy szemverés, illetve a rosszak ellen cigányneven *lindranak* nevezett „gyöngyöt” hordtak magukon, a nyakban, a csuklón. Egyes öregek a pénzeszacskójukban is hordták ilyet. Mutatni már nem tudtak, pedig első évbem még egy kisgyerek csuklójára is fűztek. „Akácfán, szilvafán, és a cseresznyefa ágain található, olyan mint egy barna színű gyöngy – közepén kifúrható – hol világosabb, hol sötétebb színű” – mondotta neki egy öreg cigányasszony.

Utáink ezek után elváltak. Nekem letelt a négy nap, elindultam Miskolc felé, Kamill pedig Hajdúnánásra, hogy megkeresse Kovács bácsit. Útközben elkapot egy eső, de előle behúzódtam Gulyás Jánoséhoz, akítól a férjére vonatkozóan gyűjtöttem, aki ebben az időben tsz-kovács volt.

Bár én ezt a gyűjtőutamat befejeztem, nem adtam fel a reményt, hogy a későbbiekben csengőöntőt talállok. A bogácsai cigányok Tiszaderzsre, az itteniek Abádszalókra, innen Tiszaroffra küldtek ez év augusztusában. Itt meg is találtam Lakatos József 64 éves cigányt, aki hajlandó is volt csengőt önteni.

Ezt becsülettel el is készítette, sikerült a munkamenetet teljesen rögzíteni, de igen jó fényképfelvételeket is csináltam.

Erdős Kamill Hajdúnánáson sem találta meg Kovács Józsefet, egyébként azonban jó adatokat gyűjtött. Hajdúnánásról Vásárosnaményba utazott, innen Tarpára. Itt Lakatos András (Ádu) el is vállalta az öntést, meg is próbálkozott vele. Dél előtt 10 óratól este 6 óráig tartott Ádu munkálkodása, de nem járt sikerrel, s mint később kiderült, nem is öntött ő soha, csak látta a munkát, s azt hitte, maga is meg tudja csinálni. Innen Csengerre, majd tovább Komlódtótfaluba, s végül Turricsére jutott el. Az utóbbi helyen Erős János el is készítette neki a csengőt, juhász kampót és fokost, tehát az út mégsem volt eredménytelen.

En négy nap alatt Debrecenben, Hajdúböszörményben, Konyáron, Hajdúhadházán fordultam meg. Erdős Kamill 11 napot töltött gyűjtőúton, s megfordult Debrecenben, Hajdúhadházán, Hajdúböszörményben, Nánáson, Poroszlón, Nyíregyházán, Nyírbátorban, Vásárosnaményban, Mátészalkán, Csengeren, Komlódtótfalun, Tarpán és Turricsén. Kamill gyűjtésének eredményét beledolgozta a következő évben megjelent *Fémműves cigányok* című tanulmányába (Néprajzi Ertesítő XLII., 1962. 289–306.), a tanulmány megjelenését azonban már nem érthette meg. En gyűjtőútam egyrészének anyagát *A Borsod-Abauj-Zemplén megyei cigányok létművészete* című tanulmányomban (Etnographia LXXVI. 1965. 521–545.) adtam közre, természetesen a most írottak kivételével. Természetesen most sem a teljes anyagot közöltem, nem

Hajdúhadházi cigány fódózó Újfehértón. Bodgál Ferenc felvétele 1961-ben

is az volt a célom. Inkább az, hogy érzékeltessem egy egyszerű gyűjtőt már tíz évvel ezelőtt sem volt teljesen egyszerű s nem egyszerű érték meglepések, vagy éppen kudarcok.

Sajnálom, hogy az eltelt idő alatt utamat nem állt módomban megismételni. Pedig lehet, hogy él még Konyáron a csengőöntő Makula Gusztáv, talán még ma is dolgozik Debrecenben a rézműves mester. Talán gyűjtőutunk többi helyére is érdemes volna valakinek elmenni, s az itt közreadottak alapján újabb kiegészítő munkát végezni. Így a sokak által csak kuriózumként kezelt cigányságról még hitelesebb néprajzi képet nyerhetnénk.

JEGYZETEK

¹ Erdős Kamill 1924. május 1-én született Budapesten. A második világháborúban francia fogságba esett. Itt szerzett tudóbalát évtizedekig gyógyították. Nem volt tanult néprajzkutató, azonban autodidakta léteére is példás szorgalommal képezte magát. A budakeszi szanatóriumban cigányul is megtanult, de nyelvtudását Gyulán is bővítette. Több tudományos társaságnak volt tagja, tudományos cikkei, tanulmányai jelentek meg. Fiatalon, nagyon sok elképzelését meg nem valósítva hunyt el 10 éve. 1962. július 2-án Gyulán. Munkásságát Dankó Imre foglalta össze egy *szép* nekrológban (Erdős Kamill 1924–1962. Ethnographia LXXIII. [1962]. 616–619).

² Vasból készített lovakat, kutvákat, úgynevezett votív-állatokat Ausztriából, valamint ezzel határos néhány dunántúli helységből ismerünk. Itt is valószínűleg erről van szó. Sa'nálhatuk, hogy elkészítésükre nem került sor. A témára vonatkozóan ma is érdemes volna kutatni.

Múzeumi és műemléki hónap 1972.

A tizenegyedik múzeumi hónap újból műemléki hónap is volt, tekintettel a magyar műemlékvédelem centenáriumára. A gazdag program közül kiemeljük a Déri Múzeum új szerzeményi kiállítását, a Szerencsen rendezett Bocskai-emlékkiállítását, a Hajdúsági Múzeumban megnyitott Bíró Ferenc-féle képzőművészeti kiállítását. A kiállításokat a hajdúhadházi Földi János-házban megnyitott állandó Földi János emlék- és természettudományi kiállítás tetőzte be. Unnepek keretében adtuk át a rendezett, a szükségletnek megfelelően állammegóvásában részesített herpályi templomromot és a zeleméri csonkatornyot.

Megjelent a Tanulmányok Sarkad múltjából című tanulmánykötet

A sarkadi tanács kiadásában megjelent nagyszabású tanulmánykötetbe több múzeumi munkatárs is dolgozott (szerkesztette Komoróczy György; szerzők: Dankó Imre, Módy György, Mesterházy Károly stb.).

A pécsváradi Gerencsér Sebestyén fazekaspályázatokról

DANKÓ IMRE

1970-ben negyedszer hirdették meg az Országos Gerencsér Sebestyén Fazekaspályázatot. A négyszeri alkalom elég tapasztalatot szolgáltatott arra, hogy beszélni lehessen róluk, el lehessen mondani olyan gondolatokat is amire csak bizonyos múlt, tájékozottság után kerülhet sor.

A Gerencsér Sebestyén fazekaspályázat beletartozik azokba a rendezvények sorozatába, amelyek egyrészt jó szándékkal, valóságos kulturális igénytől vezettetve alakultak ki, másrészt pedig divatból, napjaink „nekünk is kell tennünk valamit” szemléletéből. Nehéz volna ezúttal eldönteni, hogy a Pécsváradon négyszer megrendezésre került országos fazekaspályázat melyik ok hívta életre; de azonban feltűnő, hogy ezt a rendezvényt Pécsváradon rendezték meg. Olyan helyen, ahol már régen nincsen fazekasság, az egykoriak is erősen elhalványult az emléke, különben sem volt soha még úgynevezett „kis fazekasközpont” sem. Nagyon kísért az a feltételezés, hogy a fazekaspályázat úgy került Pécsváradra, hogy „neki is kell valamit rendezvény”, hogy „ennek még nincsen gazdája” és Pécsváradon már amúgy is van egy eléggé sovány tartalmú *ledányvásár*; Baranyai Vasárnap rendezvény. Kézenfekvő, hogy párosítani kell a kettőt.

Különböztetéstől a nem éppen hízog gondolatlót függetlenül az országos fazekaspályázat jó helyen van Baranyában, ahol nagyon erős fazekashagyományok élnek, ahol több fazekasközpont működött és egy viszonylag kis területen belül is több csoportra, jellegzetes termelni tudó központra oszlott. Sőt, ma is számottevő fazekasság van; Mohácson és Obányán két, Bakócan, Szegsziron és Mágócson egy-egy mester dolgozik és egy termelőszövetkezet is berendezkedett fazekaskészítmények előállítására (Kishajmás). Az sem közbűbös, hogy Pécssett száz éve működik a Zsolnay kerámiagyár, amely közvetlen és közvetett hatásaival a baranyai fazekasság életében jelentős tényező volt.

Ugyanakkor sajnálattal kell megállapítanunk, hogy hatásaiiban még nem is ismert fazekasközpontok, műhelyek szüntek meg (Kisvaszar, Magyarhertele, Szászvár, Siklós stb. – köztük a Gerencsér Sebestyén műhelye is).

Gerencsér Sebestyén (1898–1955) siklósi fazekas. A népművészet Mestere, a dunamenti, közelebből sárközi fazekasság legszebb hagyományait összpontosította jellegzetes alkotásaiban. Kiváló ismerője volt mesterségének, úgy tudott újat alkotni, hogy az régi, évszázadok technológiáját, formaiszínvilágát, ornamentikáját, funkcióit összegezte. Mindenképpen méltó, hogy egy baranyai rendezésű fazekaspályázatot az ő nevével illessenek. Az azonban legalább akkora méltatlanság, hogy a Gerencsér Sebestyénről elnevezett fazekaspályázatot nem a Gerencsér-alkotásokkal és hagyományokkal telj; Siklóson rendezik, hanem egy, éppen fazekas szempontból indifferens helyen. Ennek a szervezési hibának meg is mutatkoztak aztán a következ-

ményei. A fazekasok – jelentkeztek, részt vettek ugyan a pályázatokon, de ők is alkalmasabb helyre vágytak, nem értették, hogy miért Pécsvárad a pályázat színhelye és hallatszott körükben olyan megjegyzés is, hogy ezzel a fazekasság lebecsülése fejeződik ki. Jellemző és éppen ebből a szempontból érdemes figyelmeztetni, hogy az első pályázaton éppen a baranyai fazekasok nem vettek részt. Nem érezték semmi vonzóerőt, hagyományos kapcsolatot Pécsvárad irányában. Csak hosszas utánjárás stb. után sikerült az obányai *Teimel István*-t, is, de a bakócai *Sátrány Gézát* rávenni, hogy vegyen részt a pályázaton, ahol aztán szép eredményeket is értek el.

Létszámilag nem nagy jelentőségű ez a kérdés, de valójában az, hiszen egy kihálólélemben levő mesterséget, népművészetet tehát hagyományt kívánunk erőltetni módon, ilyen téren hagyományokkal nem rendelkező helyen „feltámasztani”. Ennek ellenére nem ez volt a fazekaspályázat legemlítésre méltóbb hibája, hiányossága. Inkább az, hogy hiába fogott össze a *Népi Iparművészeti Tanács*, a *Háziipari és Népi Iparművészeti Szövetkezetek Országos Szövetsége*, a *Baranya megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága*, nem sikerült a fazekasokat kellő mértékben mozgósítani. Ez két vonatkozásban is megmutatkozott; először úgy, hogy mind a négy pályázatra kevés számú fazekas pályázott második pedig azzal, hogy mind a négy alkalommal, igen kis érdeklődéssel, ugyanazok a fazekasok pályáztak. Egy kis zárt kör, amelynek tagjai általában mindenüvé eljuttatják munkáikat. De, hogy csak egy példával éljek, a nádudvari fazekasok egy alkalommal pályáztak csak. Még inkább állna ez a megállapítás, ha nem számolnánk azokkal a pályázókkal, akiknek úgyszólván utánamentek és addig-addig kapacitáltak, amíg pályáztak. Természetesen ezt az érdektelenséget nem lehet teljes mértékben a rendező szervek nyakába varrni. Ők igazán minden tőlük telhetővé tették a pályázat minél jobban való szélesítése érdekében. Viszont elgondolkoztató az a tény, hogy napjainkra a népi kerámia odáig fejlődött, annyira differenciálódott, hogy a fazekasság egy része – szabad legyen őket használatra termelő parasztfazekasoknak nevezni – nem tekintti fazekasnak a díszedényeket készítő „úri” fazekasokat, úgynevezett „népművészeket”. A két réteg közti különbség, ami nem egy esetben éles ellentétben is megnyilvánul, erősen befolyásolja egy ilyen, „országos” fazekaspályázat eredményességét és ezért ezzel a kérdéssel behatóbban kellett volna foglalkozni.

Ebben a differenciálódásban erősen megmutatkozik napjaink népművészetéről alkotott, sok problémával küzdő álláspontunk, felfogásunk is. Az igazi fazekas nem tudta magát művésznek, ő csak fazekat, tányért, tálalt, csuport csinált, amiről aztán később azt is kiderítették, hogy művészi alkotás. De a „fogyasztók” sem, mint művészi terméket vásároltak a fazekaskészítményeket, hanem azért, hogy tejet, kását, tojást, bort, pálinkát tartsanak benne, hogy használják. Még abban az esetben sem a művésziesség volt a szempont, ha a lakóház falára kiaggatták őket; egyszerűen azért, mert nem volt számukra másutt hely. A tányérokak, csuporokak az volt a helye.

Vagyis arról van szó, hogy a fazekaspályázat esetében is, mint annyi más területen, szükséges lett volna alaposabban tisztázni a fogalmakat. Itt különösen nagy, széleskörű fogalmi tisztázásra lett volna szükség, olyanra, amivel még a szaktudomány is adós. Így ugyanis funkciója vesztett, a fazekasok által korábban soha nem készített díszedények és cserépkompozíciók feszítéljára lett a fazekaspályázat, amiből éppen a még mindig dolgozó, mindinkább szűk körre korlátozó, funkciót betöltő cserépféleségeket készítő fazekasok maradtak ki. Nem is beszélve arról, hogy a pályázaton résztvevők többsége már manufaktúrális vagy még annál is magasabb szinten dolgozó fazekas, akinek a munkáját semmiféleképpen sem lehet egy kalap alá venni a fazekasságot még klasszikus kézművességeként művelők termékeivel. Érezte

is ezt a pályázat rendezőse és nem alaptalanul, egyre inkább „népi iparművészetről” beszélt és szükségét érezte annak, hogy a fazekaspályázathoz megjelentette két izléses füzetben (1968 és 1970) a mai fazekasságról, illetőleg kimondottan a pályázatról irasson tájékoztatást, ahelyett, hogy márcsak ismeretterjesztő céllal is az egykori magyar fazekasközpontokat ismertették volna. Általános képet kellett volna festeni a fazekas mesterségről, felsorolva minden mestert, azokat is, akik nem pályáztak, hogy összehasonlítsa alap állhatott volna rendelkezésünkre a pályázat intenzitására vonatkozóan. Nem beszélve arról, hogy a bevezetések egyikében nem egy súlyos tárgyi tévedés is taláható. Csak egyet említünk. Nem tudni, hogy honnan vették ezt a megállapítást: „a magyar fazekasmunkákról kevés lelet maradt a török hódoltság idejég; formában, díszítményben egyszerűbb felék. A török hatások, majd a habán formák, díszek és technikák gazdagították a kialakuló és fejlődő fazekaskultúrákat”. Kétségtelenen nagyok, jelentősek az említett hatások, azonban nem hisszük, hogy ezt így aláírják a régészek, akik a középkori magyar fazekasság leleteinek ezreit tárták föl, írták le. Amelynek bizony mindmáig továbbélő formavilága, funkciórendszere stb. van. Az is a fogalmi tisztázatlanságra vall és elgondolkoztató, hogy „a pályázatokon részt vevő fazekas népi iparművészek felújították az óbányai, a siklósi, a gömőri, az erdélyi szász, a sárospataki, majd 1968-ban a Balaton-felvidéki és a mohácsi mázás cserépkultúrákat, valamint *Russói István* népi kályhás, a Népművészet Mestere megvalósította a XIV. századbeli népi kályhacsempék modern megfogalmazású új modelljeit”. Eltekintve az ellentmondástól (XIV. századi, tehát török-rok előtti népi kályhacsempék, de azért a középkori, török előtti kerámiavesszőnk jelentéktelen volt!) mi az, hogy felújították, hát nem saját ihletésű, a saját hagyományokból táplálkozó, hagyományos módon dolgozó, egy bizonyos, éppen arra a fazekasközpontra jellemző formavilágot, szinkultúrát, motívumrendszert képviselő darabokkal pályáztak?

Az ellentmondásokat, a fogalmi tisztázatlanságot és az ebből fakadó szervezési nehézségeket, korlátokat az illetékesek is látták. Bátran szembeneztek a problémákkal. Ennek a szembenezésnek a jegyében született meg az utolsó fazekaspályázat (1970) műsorfüzetében *Domanovszky György* magvas, sok mindent helvére rakó bevezetője. *Domanovszky* kertelés nélkül kimondta, hogy „megszűnt a falunak a hagyományon keresztül érvényesülő irányító hatása és azt felváltotta a városnak nem mindig a jó irányba ható igénye. Végül soron megszűnt a népművész, így a fazekas közvetlen kapcsolata a vásárlóval, mely ráadásul már nem is ugyanazokból tevődik össze, mint egy fél évszázaddal ezelőtt”.

Mindezek előrebocsátása után a buktatók, az elgondolkoztató kérdések után szólni kell a határozott jó szándékról. Ez ugyan éppen ott hatott legkevésbé, ahol kellett volna. Csak a már vizet sem tartó díszedényeket, scuenireket gyártó népi iparművész keramikushoz, hanem a néhány, korongját még lábbal hajtó, a mindinkább összezsugorodó piacra termelő, használati tárgyat készítő fazekasokhoz, a mágocsi Kovács Jánosokhoz, a szigetvári Bencsik Istvánokhoz, a gyöngyösi Tóth Lajosokhoz, körösladányi Ömbödi Istvánokhoz stb. kellett volna elérnie. A jó szándék, a segíteni akarás nyilvánvaló és ez nem lehet eléggé dicseretes. Azt sem mondhatjuk, hogy a pécsváradi fazekaspályázatoknak nem volt némi haszna. Feltétlenül volt, hiszen, ha kevesen is, ha vontatottan is, de mégis bekapcsolódtak fazekasok is a pályázatokba. Néhányunk kezemunkája nyomán valóban újjáéledt a régen nem csinált forma, újból készült egy pár különben már csak gyűjteményekben őrzött edény. Határozott eredmény volt *Teimel István* szereplése, aki a pályázaton való részvétellel bátorítást kapott, biztatást nyert az egykor, még nem is olyan régen széles körben művelt óbányai fazekasság termékei számának

növelésére. Hasonlóan Sáfrány Géza is, aki a Mecsek-hegyháti, kihálófélben levő fazekasság termékeinek a számát gyarapítja.

Érdekes végignéznünk a négy pályázaton. Az első 1966-ban rendezték. A beérkezett 109 pályamunkát két kategóriába sorolták. Az első kategória a „hagyományos” fazekasmunkáké volt, a másodikba pedig az „iparművészeti” alkotásokat, az „újításokat” sorolták. Elismerésre méltó döntés volt, hogy a Gerencsér Sebestyén díjat *Teimel István* óbányai fazekas kapta valóságos fazekaskészítményével és például nem a „siklósi fazekasmunkákat felújító” vagy az úgynevezett „gyűdi bikát” készítő messze, más tájra való pályázó. Különbön az első kategóriában egy első díjat (*Czugh Dezső* tőfeji fazekas), két második díjat (*Kungazda Ferenc* karcagi és *Szabó Kinga* mezőtúri fazekasok), valamint három harmadik díjat (*Czugh János* tőfeji, *Szabó Kinga* mezőtúri és *ifj. Fazekas Lajos* nádudvari fazekasok) adtak ki. A második kategóriába sorolt munkák sokkal tarkább képet mutattak. Ebben a kategóriában is egy első díjat (*Russói István* karcagi fazekas kályhacsempéből kialakított lámpatestért), két második díjat (*Horváth János* mohácsi fazekas nagyméretű, úgynevezett padlóvázért és *Szabó Kinga* mezőtúri fazekas tűzálló anyagból készített étkészletért) és három harmadik díjat (*Csizmadia János* csákvári fazekas pálinkákészletért, *Kósa Klára* mezőtúri fazekas süteménykészletért és *Szabó Kinga* mezőtúri fazekas hat darab falitányérjéért) osztottak ki.

Az első pályázat díjazásából nem sokat olvashatunk ki. Azt mindenesetre, hogy nem munkásságot, hanem egyes darabokat díjazták és így egy pályázatra több díjban is részesülhetett (*Szabó Kinga*). Érdekes azt is megjegyezni, hogy egy és ugyanazon pályázó mindkét kategóriában szerepelt, sőt mindkét kategóriában díjazták is.

A második pályázatnál (1967) módosították a pályázat elbírálásának, díjazásának szabályait. A két kategóriát összevonták és nem különböztették meg az úgynevezett „hagyományos” és „új” pályamunkákat egymástól. Ezzel a pályázat fazekasjellege erősen csökkent, annak ellenére, hogy a pályázók, díjazottak között viszonylag sok volt az új, első pályázaton részt nem vett ember. Módosítást hajtottak végre a díjak összegében, elnevezésében is. A Gerencsér Sebestyén díjat *Emlékdíjjá* formálták, két első, három második és hat harmadik díjat alakítottak ki. Azonkívül úgynevezett *Munkajutalmat* formáltak és ebben két pályázót részesítettek. Érdekes az emlékdíj odaítélése. Három mezőtúri pályázó kapta, a Mezőtúri Agyagipari Házipari Termelőszövetkezet tagjai: *Szabó Kinga* 50 százalékban, *Busi Lajos*, 25 és *Kósa Klára* ugyancsak 25 százalékban a kihalt siklósi fazekasság készítményeinek felújításáért. A két elsődíjas különböző munkáért kapta a díjat. *Jakucs Imre* mezőtúri fazekas „hagyományos darabbal”, céhkorsóval, *Russói István* karcagi pályázó pedig „újítással”, amit a bíráló bizottság jegyzőkönyve csak összevontan nevezett meg „beküldött munkái”-ként, nyerte el az első díjat. A második díj még szélesebb skálán mozgott. *Tamás László* kaposvári pályázó szintén „beküldött munkáiért”, *Keszler Antal* óbányai fazekas viszont két darab figuráért és egy óbányai tálért. *Czugh János* tőfeji fazekas egy kétszajú bugyiráért kapta meg a második díjat. A harmadik díj nyerteseinek képe még összetettebb. *Probstner János* főiskolai hallgató boroskancsójával, *Jakucs Imre* mezőtúri fazekas tűzálló lábasával és tűzálló kis fazekával, *Szabó Kinga* és *Busi Lajos* mezőtúri pályázók közösen, erdélyi szász boroskancsúért, *Czugh Dezső*, tőfeji fazekas „beküldött munkáiért”, *Kiss András* mezőtúri pályázó szintén „beküldött munkáiért” és végül *Teimel István* óbányai fazekas kis korsójáért és köpülőjéért részesült díjazásban. Az ezúttal először kiosztott munkajutalomban *ifj. Russói István* karcagi és

Horváth László mohácsi pályázó részesült, mindketten „beküldött munkáikért”.

A jegyzőkönyvek sommás megfogalmazása, „beküldött munkáikért” azért is helytelen, mert a pályázatra beküldött és díjazott munkákból készült kiállításokhoz csak két esetben, 1968-ban és 1970-ben adtak ki katalógust és minden adatot az sem tartalmaz és sajnálatosan a pályamunkák megőrzéséről és gondos, szakmailag is kifogástalan megőrzéséről, nyilvántartásáról sem történt intézkedés. Így aztán nehéz, szinte lehetetlen megállapítani, hogy voltaképpen ki mivel is pályázott; nyert, mit kell érteni „beküldött munkái” alatt.

A második pályázat mezőnye ahogy láttuk szélesedett, annak ellenére, hogy olyanok is voltak, akik az első pályázaton részt vettek, de a másodikról már elmaradtak *(íj. Fazekas Lajos Nádudvarról, Kungazda Ferenc Karcagról, Csizmadia János Csákvérről)*. Ha a pályázaton részt vevőket földrajzi szempontból nézzük, akkor a szélesedésnek egy furcsa fajtájával, a voltaképpen szűkülésnek is vehető alakulásnak egy érdekes formájával állunk szemben. Az új pályázók ugyanis majd mind talán idesorolhatók (Probsztner János is?) *Jakucs Imrét és Kiss András* kivéve, akikkel szemben viszont lemorzsolódott *Kungazda Ferenc Karcagi és íj. Fazekas Lajos nádudvari fazekas*. A két első pályázatra vonatkozóan érdekes, hogy egyetlen hőmezővászárhelyi pályázó sem akadt (hacsak a később Vásárhelyen nem működő Probsztner Jánost nem számítjuk). Ez a tény is igazolja, az előbb említetteteken kívül, hogy a pályázat még a második alkalommal sem tudott országossá nőni.

A harmadik pályázatot 1969-ben tartották. A díjazási rendszert ismét átalakították. Úgynevezett nívódíjat létesítettek és abból mindjárt kettőt is adtak ki. Visszaállították az első díj becsültét, azzal, hogy csak egy első díjat állapítottak meg, viszont növelték a munkadíjak számát, a korábbi kettőről, négyre. Az emlékdíj elnevezést is elhagyták és ismét eredeti nevén, a pályázatnak megfelelően, Cerencsér Sebestyén díjat osztottak, meghozzák a pályázatok történetében ritka módon: kettőt. Úgy tűnik, mintha a díjazási rendszer állandó változtatása mögött az említett tisztázatlan szempontok mellett más tényezők is közrejátszottak volna. Egy biztos, ez a bizonytalanság zavart keltett és erősen befolyásolta a pályázatot, bizonyos fokig elvette a komolyságát is. Úgy tetszik, hogy a bíráló bizottság – különben nagyon helyesen – minél több pályázót kívánt díjazásban részesíteni és ezáltal biztosítani a következő pályázatokra, illetőleg biztatni a további munkára. Csakhogy ennek más módja is lehetett volna, mint például az, hogy kivétel nélkül, minden beküldött munkát darabszámként részvételi díjban – mondjuk 500 forintban – részesítettek volna és ezen felül állapították volna meg a díjakat, mostmár szigorú mértékkel, egy-egy fajta díjból csak egyet adva ki, megtartva a díjak elnevezését, összegbeli arányát stb.

A harmadik pályázat mezőnye tovább szűkült. Az új pályázók voltaképpen nem voltak újak, jórészt a korábban részt vettek családtagjai közül kerültek ki. Az egyik Cerencsér Sebestyén díjat *Szabó Kinga* kapta, ismét egy kihalt fazekastechnológia, a mohácsi mázas kerámia felújításáért. A másik Cerencsér Sebestyén díjat *Bartha Mária* pályázó kapta ugyancsak „felújításért”, a balatoni mázascerép-kultúra körébe tartozó darabjaiért. Első díjra lett *Jakucs Imre* mezőtúri fazekas két grafitos füles edényéért. A négy második díjat pedig *Czugh János* (két fazekas tál faliképjért), *Russó István* (a László herma kerámiálművű formálásáért), *Busi Lajos* és *Kósa Klára* együttesen (két bokályért), valamint *íj. Szabó Mihály* karcagi fazekas (ét-készletért) kapta. Kiosztásra került hat harmadik díj is: *Czugh Miklós* (egy ételhordóért és egy kancsóért), *Czugh Dezso* (egy kancsóért és egy vázáért), *Teitel István* (egy kancsóért és egy falitálért), *Busi Lajos* és *Szabó Kinga*

együttesen (egy butykosért), *Kiss Andrea* (két szilkéért és egy butéliáért) és *Kun Éva* (három butéliáért) kapták. *Jakucs János, Nagy József, íj. Russó István* és *Czugh Miklós* és *Kósa Klára* közösen, pedig munkajutalomban részesültek.

A harmadik pályázat erőteljesen felvetette az úgynevezett „felújítás”, „feltámasztás” kérdését. A két Cerencsér Sebestyén díjat éppen ilyen „felújításokért”, „feltámasztásokért” kapták. Elismervé azt, hogy bemutatási, didaktikai célokból, illusztrációnak szükséges olykor-olykor másolni, világosan kell látnunk, hogy az effajta „felújítás”, „feltámasztás” éppen a népművészet területén veszélyes. Ott, ahol a táji beágyazottság, a helyi hagyomány döntő fontosságú tényező és az esetleges egyéniségek is csak akkor tartoznak a népművészet körébe, ha egyéniségük a hagyomány kiteljesedése. A népművészet nem egyéni, tehát nagy mértékben nem tanult, hanem kollektív, egy bizonyos mesterség művelése közben az anyag, a funkció és a készített árucikk szemben felmerült nagyrészt ugyancsak közösségi, mindenesetre általában igény formálta művészet. Természetesen ilyesmiről a „felújítások”, „feltámasztások” esetében szó sem lehet. Ezek, jöllehet a szakma tökéletes ismeretéről tanuskodnak, tudatos alkotások és legfeljebb a szakma alapos ismeretéről tanuskodnak.

A negyedik pályázat (1970) szerencsésen eljutott bizonyos nyugalmi állapothoz. Bár a mezőny továbbszűkült, sikerült egy idős mestert aktivizálni, aki – jellemzően – csak második díjat kapott. Ezúttal ismét két Cerencsér Sebestyén díjat osztottak ki; *Horváth János* mohácsi fazekasnak, a Népművészet Mesterének és *Mónus Ferenc* hőmezővászárhelyi pályázónak. Kettőn kaptak első díjat is (*Kun Éva*, Mezőtúr és *Probsztner János*, Hőmezővászárhely). Második díjban négyen részesültek; *íj. F. Szabó Mihály* (Karcag), *Kósa Klára* és *Busi Lajos* együttesen (Mezőtúr), *Sátrány Géza* (Bakóca), *Horváth László* (Mohács). Ezúttal négyen kaptak harmadik díjat is (*Czugh János* Tófeje, *Czugh Éva* Tófeje, *Bende Lajos* Karcag és *íj. Russó István* Karcag). Munkajutalmat viszont nem osztottak.

A negyedik pályázat határozatlan azt mutatja, hogy az érdeklődés erősen csökkent, a pályázat nagy mértékben belterjessé vált. Nagy, sajnos kellően nem méltányolt eredménye volt a pályázatnak *Sátrány Géza* jelentkezése. Pályamunkáiban nem utánzásként az ősi, mély hagyományokkal rendelkező, a kihálás szélén álló mecsekhegyháti fazekasokhoz legeszebb, mesterien megformált darabjait tiszteletük. Ehhez a pályázathoz ismertető füzet is készült. A szép kiállítású füzet 5. illusztrációja *Sátrány Géza* mázatlan, primitív díszítésű cserkorsóját mutatja. Ebben a darabban évszázadok gyakorlata le-tisztult, kifinomodott formában összpontosult és a népművészet valóságos tartalma és helyes értelmezése szerint minden más, jöllehet mutatósbab, nem egy esetben utazott darabjainál értékesebb.

Tévedések elkerülése végett ki kell jelentenem, hogy nem a fazekaság „megrekedésének”, a kizárólag ősi, a hosszú-hosszú gyakorlatban kikristályosodott, funkcionáló, ha úgy tetszik „hagyományos” kerámiának vagyok az erőszakolója. Távolról sem. Nagyon is egyetérték *Domanovszky György*-gel, aki a negyedik pályázat ismertető füzeté előszavában azt írta, hogy „a kitűzött cél és feladat népi fazekasságunk gazdag hagyományainak áplása és továbbvittele. Úgy gondolom, hogy a ki nem mondott hangsúly az utóbbin, a továbbvitelen van, mely kétségtelenül a nehezebb feladat”. Kétségtelenül, és én az elmondottakban éppen ezekről a nehézségekről szóltam, amelyek konkretizálódva oly szépen megmutatkoztak ezekben a pályázatokban.

De különben is vitározni lehetne az újat, a „hagyományt továbbvívó” készítményeket erőszakolással éppen a napjainkban megmutatózó divat – népi alkotások gyűjtése, lakásdíszként való felhasználása – figyelembevétel-

lével. Talán nem mondom azzal újat, ha azt állítom, hogy a komoly, az igazi értékek gyűjtők körébe azokat sorolom, akik régi, művészeti szempontokra különösebb figyelmet nem fordított, eredeti darabokat gyűjtöttek. Egy széles tábor idegenkedik ezektől az alkotásoktól, s a kiglanolt másolatokhoz ragaszkodik, mert az „szép”. Alapvető esztétikai tájékozatlansággal van itt dolgunk, hiszen ez a tábor a minden természetes virágnál szebb, tudatosan szebbnek ható, tariósbab, sőt esetleg illatosított művirágot, az utánzatot részesíti előnyben a virággal szemben. Esztétikai szempontból egyenesen káros az utánzat, természetesen ebben az esetben is. Idevonatkozóan szabad legyen emlékeztetnem egy nem régen Pécsen történt esetre. A Janus Pannónius Múzeumban a megyébe és közvetlen környékére telepített székely-csángók szönyegeiből rendeztünk kiállítást. A kiállítás nagy sikert ért el. Lebon-tása után, amikor a szönyegek már nem voltak láthatók, az egyik ismerős külföldi rokonának ilyen szönyeget akart ajándékba kiküldeni. Közvetítéssel először a szönyvő eredeti darabjaiból akart vásárolni, kiküldeni, de szétneve a népművészeti boltban, ott ugyanannak a szönyegnek az egyik alföldi városunkban üzemileg készített, kiglanolt másolata me'lett döntött, mert az véleménye szerint szebb. Valószínűleg ez is a kispolgári izlés illetve izléstelenség miatt. Sok hasonló példa lehetne még mondani. Pl. csak arra utalunk, hogy alig egy pár embernek jutott az eszébe, hogy elmenjen a piacra, vásárokra, sőt az egyes még dolgozó fazekasmesterek műhelyeibe és ott vásároljon a készítményekből; eredetit és nem másolatot. Meglehet arról is emlékezni, hogy ma már milyen kiterjedt kereskedelm van az eredeti (rég) népi tárgyakkal. Néhány bolt is, de sok a gyűjtőket, a fejlettebb izléssel rendelkezőket kiszolgáló „magángyűjtő”, akik nagy forgalmat bonyolítanak le. Ezekre a jelenségekre is fe' kell figyelnünk, ha a Pécsvárad Országos Fazekaspályázat, illetve a hozzá hasonló vállalkozások végeredményben sikertelenségéről beszélünk.

A Múzeumi Kurír egyik cikke az II Pitré című olasz folyóiratban

A palermói Pitré Múzeum és Könyvtár folyóiratának 1971. áprilisi száma (III. évf. 1–2. sz.) teljes egészében közölte olasz fordításban a Múzeumi Kurír 4. számában (1970. október, 51–52. l.) megjelent *Könyv a palermói kerámiáról* című cikkünket. Az *II Pitré* a cikk közlésekor sajnálatosan úgy jelezte a Múzeumi Kurírt, hogy az Budapesten jelenik meg. Köszönő levélünkre, amelyben a Múzeumi Kurír megjelenési helyére is felhívtuk a figyelmet, prof. Gaetano Falzone, a palermói Pitré Múzeum és Könyvtár igazgatója, az *II Pitré* szerkesztője az alábbi szíves választ küldte:

Dr. Dankó Imre, Direttore del Museo di Debrecen.

Egregio professore, La ringrazio per is preziosi doni scientifici che ha voluto fare al Museo de me diretto. Nel prossimo bellettino troverá indicate tutte le accessioni dovute alla Sua cortesia. Mi spiace che il traduttore nel citare la rivista „The Múzeum Kurír” abbia confuso tra Debrecen e Budapest. Comunque, siccome di ogni fascicolo che perviene al Museo viene annunziato 10 arrivo, non si mancherà di annunziare ogni volta che la rivista apparirà a Debrecen. Cordiali saluti prof. Gaetano Falzone. Palermo, 2 settembre 1972.

A múzeum az iskolában

SZ. MÁTHÉ MÁRTA

A kiállítás a muzeológus tudományos munkájának eredménye; végső lecsapódása annak a feldolgozó munkának, amely a „színpalak mögött” játszódik. Vagyis egy hosszú munkafolyamat produktuma, amely mintegy állóképént, statikusan jelentkezik a múzeumlátogató előtt. Maga a munkafolyamat azonban a közönség előtt mindig rejtve marad. Fel kell oldani tehát a statikuságot, mozgásba hozni ezt az állóképet annak érdekében, hogy érzékelhesse a látogató azt a munkát is, amelynek eredménye a kiállítás. S ne csak érzékelje, hanem tudja értékelni is. Ehhez nyújt alapot új kezdeményezésünk, melynek lényege tömören: *magát a múzeumot, az ott folyó munkát kell bemutatni a közönségnek!*

A kísérlet sorozatszerű. Az egyik debreceni középiskolában kezdtük el a munkát. Érdeklődő diákokkal – a helytörténeti szakkör tagjaival – közösen készítettük a kiállítást, állítottuk fel az iskola folyosóján, amely így már az egész iskolához szól, hiszen a gyerekek nap mint nap járnak el előtte s szabadon tanulmányozhatják. Egy héttel utána előadást hirdítettünk, (illetve klubfoglalkozást az érdeklődők számára, ahol feltehetően a muzeológia azon ágával kapcsolatos kérdéseiket, amely a kiállításon szerepelt. Ugyanis a sorozat jellegéből kifolyólag periodikusan változik a kiállított anyag és a hozzá kapcsolódó előadás.

Először a régészet kérdéseivel foglalkoztunk, de sor került a muzeológia fő ágazatainak, úgy mint a történelem, néprajz, művészettörténet bemutatkozására is. A kiállításokat minden esetben a diákok aktív közreműködésével készítettük el, így azok munka közben is intenzív kapcsolatba kerülnek a rendező muzeológussal. A figyelem felkeltése tehát már ekkor, a rendezésben való részvétel sikerélményével megkezdődik.

A kiállítás a lehetőségeinek megfelelően kamarajellegű. Az elsőként megrendezett Régészet a múzeumot mutatta be a régészet oldaláról. Ismertette a régészet mibenlétét, bemutatta a régész munkáját, feladatait is. A dokumentáció és a leletek mellé kiállítottuk az ásatáson készült rajzokat, térképeket, metszetrajzokat, fényképeket, s melléjük kerültek a feldolgozás során készült tudományos publikációk, de az ismeretterjesztő és népművelő kiadványok is. Tehát a régészeti munka folyamatát ábrázoltuk.

Az iskolai kiállításhoz kapcsolódó klubfoglalkozáson megkíséreltük az ilyen módon készült kiállítás tapasztalatait összegyűjteni vagy legalábbis ilyen irányban puhatolódzni. Természetesen az első előadás után azonnal jelentkező eredményt, egyáltalán eredményt nem várhattunk, de az tény, hogy a kezdeményezés nem döngetett nyitott kapukat. Az előadás résztvevői és a kérdések száma, jellege azt mutatta, hogy megvan az igény az ilyenfajta múzeumi ismeretterjesztésre. Úgy vélem, nem állunk messze a helyes mód-

szertől, ha a jövő múzeumpártoló, műértő aktív közönségét ily módon is neveljük.

Ez a kezdeményezés csak nálunk hat újszerűen. Hasonlót tapasztalhatunk – intézményesítve – külföldön. Az NDK-ban a múzeumi népművelésnek folyóirata van – Neue Museumskunde – amely a kulturális ügyek minisztériuma múzeumügyi tanácsának kiadványa, de időről időre megjelenik egy-egy –, a múzeum és az iskola kapcsolatát elemző tanulmánykötet is, Museum und Schule címen, szintén az NDK-ban. (Mindkettő megtalálható a Déli Múzeum könyvtárában.) Mindezen kívül például a Szovjetunióban Politechnikai Múzeum is működik, amely olyan igényeket is kielégít, mint fizika, kémia, biológia óra tartásának lehetősége a múzeumban. De sorolhatnánk még más, az iskola és a múzeum intenzív kapcsolatára mutató beszédes példákat.

Mindéig csak a múzeum és a diákság – mint a legfogékonyabb közönség – kapcsolatát említettük. A diákságon kívül azonban a társadalom más rétegeinek érdeklődését is igényli a múzeum. Aktív bekapcsolásuk hasonló módszerekkel elképzelhető, de előbb az igények felmérése, elemzése szükséges. Meg kell teremteni azokat a lehetőségeket, amelyek alkalmas formáját adják a tsz-tagok, szocialista brigádok, sőt egyes értelmiségi csoportok stb. érdeklődő tagjainak a múzeumot értő látogatóközönségévé növelésének.

A Múzeumbarátok Köre évi rendes közgyűlése

Október 21-én tartotta körünk a szokásos évi rendes közgyűlését. A közgyűlésen az ügyvezető alelnök beszámolt a kör 1972. évi munkájáról. Módy György pénztáros pedig a kör vagyoni helyzetét, pénzkezelését ismertette. A közgyűlés elfogadta a kör új alapszabályát és tekintettel az új alapszabályra, új tisztikart választott. Elnök: *Dr. Bán Imre* egyetemi tanár; ügyvezető alelnök: *Dr. Dankó Imre*, megyei múzeumigazgató; titkár: *Lovas Márton* muzeológus, pénztáros: *Fekete Gáborné* fényképész; számvizsgáló bizottság: *Dr. Suvágó Mihály*, *Dr. Perecsényi Sándor* és *Dr. Pethő Károly*. A közgyűlésen került sor a XX. Országos Néprajzi- és Néprajzi Gyűjtőpályázat megyei eredményhirdetésére és díjazására, valamint a józsai általános iskolások számára meghirdetett helytörténeti pályázat eredményhirdetésére és díjazására. A közgyűlés megemlékezett az utolsó közgyűlés óta elhunyt titkárról, *Dr. Rajkai Tiborról*.

A múzeumi gondolat története Hajdúböszörményben és a fél évszázados Hajdúsági Múzeum

BENCsik JÁNOS

Bevezetésnek és köszöntőnek szánjuk e sorokat, hisz a kedves olvasó kezébe adtuk a *Hajdúság* (a Hajdúsági Múzeum most induló évkönyve) első kötetét. Alkalmasnak itéljük tehát a helyet is, az időt is, hogy végigtekintsük az immár fél évszázados közgyűjteményünk, de egyáltalán a múzeumi gondolat történetét is városunkban. Eközben önként adódik az a gondolat, hogy szemügyre vegyünk a társadalmi tudatnak azokat a vonatkozásait, melyeket témánk tanulmányozása során fontosnak ítéltünk, melyek a Hajdúságban, közelebről városunkban is erősen hatottak, meghatározták az egyes családok, csoportok törekvéseit, véleményrendszerüket, a társadalmi rétegek (az egyének) közösségi mozgását. Milyen alapja volt annak, hogy egy múzeumi közgyűjtemény létrejöhesse, mit és mennyire becsültek saját múltjukból a hajdúböszörményiek.

A Hajdúság sajátos története és társadalmi helyzete révén sokkal inkább függött történetileg meghatározott jogaitól, hogyszem azt elhanyagolhatta volna. Következésképpen a hajdú-tudat elsődleges szerepet kapott e népcsoport etnikumát meghatározó tényezők között. Hiányoznak még az alapos kutatások arra vonatkozóan, hogy a hajdúság egyes rétegeiben milyen mértékben élt a hajdú-mivolt tudata, de annyit megállapíthatunk, hogy a birtokosok sokkal inkább ragaszkodtak hajdúságukhoz, mint a szegényebb rétegek. Az előbbi körben a hajdú-mivolt azt jelenthette, azt is jelentette, hogy egy szabadabb városi közösség többé-kevésbé szabad lakójának lenni jogi, ebből eredően gazdasági előny is! Ezért is hatott oly erősen a közelmúltig. S mert a városban belül is lényeges különbséget, hasznot jelentett kinek-kinek az, ha hajdú hazafi volt, ezért első sorban jogi formálukban jelentkezett a hajdú-tudat. A sok külső támadást megért hajdú-jog megedződött, s meg is rögződött, védelmet jelentett kifelé és felfelé a vármegyével és az államhatalommal szemben, s befelé biztosítékot a nem hajdú rétegek ellenében. Innen az, hogy makacsul őri-gették a hagyományos kiváltságokat jelentő porosodó régi okmányokat, armalistá leveleket. A hajdú-tudat azonban később elmosódott, s azonosult a vagyonos rétegek érdekeit képviselő törekvésekkel. Ma pedig valami különös hangulattal büszkeség hajdúböszörményinek lenni, keresni a jövőhöz is, a mához is a hagyományokat jelentő haidúságunkat.

Mindjárt megjegyezhetjük, hogy a múzeumi területtel barátkozó, érdeklődő könnyen azt hihetné, hogy a törzsekös böszörményi, vagy éppen hajdúcsaládok körében gazdag tárgyi anyagra lel. Mondjuk, bőségesen található hajdúfegyvereket, régi hajdúruházat stb. Nem így van. A leg több az anyag, mint a környék egyszerűbb, volt jobbágyfalvai esetében. Hacsak a módosabbak kímélt, esetleg mellőzött tárgyait nem vesszük szemügyre (pl. esküvő szűr...). A város is, a hajdúság is néprajzi szempontból sok rokonságot, majd hogy teljes azonosságot mutat a környező Közép-Tisza vidékkel.

Nem olyan sajátos néprajzi arculata, hogy annak alapján biztosan megkülönböztethetnénk jobbra a helyi kisipar teremtette lehetőségeket, s a használati tárgyak alapján lehet megvonni a különbségeket, melyet színez a Nyírség és a feketeföld találkozásánál keverődő tárgyi kultúra.

A dolgok természeté szerint együtt kellene tanulmányoznunk, együtt vizsgálunk a múzeumi gondolat és a múzeumi intézmény történetét, mégis külön kell választanunk, mert Hajdúböszörményben évtizedeken át ugyanezt tették, külön is kezelték e fogalmakat. Ugyanis azon folyt a vita, hogy kinek, mennyi érdeme van, s van-e érdeme a városi közgyűjtemény (a Hajdúsági Múzeum) létrehozásában, bár a múzeumi gondolat sokkal régebb, mintsem a Hajdúsági Múzeum alapját képező előbb magán, majd közgyűjtemény létrejötte. Mégis tanulmányt szentelt egyik apostolkodó elődünk e vitának kedvező lezárása céljából, bizonyítandó kizárólagos elsőbbségét, melyben hosszasan értekezett arról, hogy a két területnek, e két folyamatnak a város határain belül semmi köze egymáshoz, illetve nem is vette tudomásul, hogy valami is történt az öt megelőző időben.¹

Igaz, hogy kissé megkésve jött H. Fekete Péter szervező és agitáló egyéniségével, mert sokkal archaikusabb múzeális anyagot menthetett volna meg egy XIX. század végén szerveződő közgyűjtemény. Mégis mi történt e városban e téren, tettek-e valamit a hatóságok és a köztisztviselők a múzeumért vagy inkább a hagyományok mentésére?

Az első nyomokra a hajdúböszörményi református egyház presbiteri gyűléseinek jegyzőkönyveiben bukkanhatunk. 1874. év decemberéből származott adatunk szerint a városban Múzeumi Egylet működött, melynek pénztári alapja 205 forint volt.² Az adatok számszerűségeit, annyit azonban mégis kideríthetünk, hogy a református egyház keblén belül, mintegy annak pénzügyi támogatásával Múzeumi Alapot (pénzügyi lehetőséget) hoztak létre. Az eklézsia a temetésekből származott bevétel meghatározott százalékát befizette az alap javára, majd a buzgóbb lakosok önkéntes adományokat is tettek.³ Ennek nyomán 1900-ban a múzeumi alap 156 264 forint kamatozó összeg.⁴ A múzeumi alap további sorsáról is keveset tudunk meg a későbbiekben. Nem lehet eldöntönnünk, hogy a Múzeumi Egylet működtetése, illetve a múzeumi alap felhasználása mennivre volt rendeltettségű. Egy azonban bizonyos, az hogy a helyi református gimnázium tanárikara a tanulókkal rendszeres gyűjtést végeztetett. A lakosság jelentős támogatást nyújt a régiségtárnak. Egyik alkalommal pl. jelentősebb múzeumi anyagot is megvásárolt a gimnázium a gyűjtemény számára.⁵ A néprajzi, régészeti és numizmatikai anyagot együtt kezelték a tantárgyi szertárak felszerelésével. A gyűjteményi gyarapodásról évenként kaphatunk hírt a gimnázium évkönyveiből, melyben feltüntetik, hogy pl.: „Régiségtárunknak még Lévay János földbirtokos ajándékozott egy XV.–XVI. századból való kulcsot, melyet 1908 nyarán a zeleméri csonkatorony tövében találtak.” (1910) „Adomány útján Kovács Dániel úrtól kaptunk egy gyapjú gubát, mely – bár tulajdonképpen néprajzi tárgy – a philológiai szertárban őrizetbe került.” (1913) A gyűjteményt tehát sokáig a philológiai szertár részeként kezelték, ahol tekintélyes numizmatikai anyagot is tartottak nyilván. Végül a gyűjteményből a háborúk és egyéb viszontagság után többek között az alábbi tárgyak kerültek 1930-ban a Hajdúsági Múzeum tulajdonába: „Fekete guba, csobán, kancsó (felirata: Éljen a nemzti!), butykos (1834), gyertyamartó, molnárcéh ládaja, céh hivatgatótable, koszorúszalagok a Bocskai-szobor leleplezése alkalmából, díszöltözék darabok, újságok, képek és a zeleméri ásatásból (melyet dr. Csíha Antal vezérelt) kikerült tárgyak. A gyűjtőtevékenységet jól kiegészítették a tanárok e témakörből tartott népművelődési előadásai.

Az elmondottakból azonban kiderül, hogy a gimnázium csak másodlagos

fontosságú gyűjteményként kezelte a múzeális tárgyakat, illetve magát a múzeológiát. Később bár, de igazságot kell szolgáltatnunk a gimnáziumot ért támadásért. Nevezetesen is, a gimnázium nem marasztalható el egyértelműen e terület elhanyagolásáért, mert ez igazságtalanság volna. Igaz az is, hogy nem akadt e jeles tanárikarban, a kellő támogatás ellenére sem szakértőletünk iránt intenzíven érdeklődő személy. A város közszelleme is inkább a hajdú-tudat, a hajdú-hazafiság apólasát tartotta fontosnak, s kevés figyelmet szentelt a tárgyi anyag megőrzésének. Annál is inkább nem, mert a mezőgazdálkodás ekkortájt meglehetősen racionalizálódott a városban, s az iparosodás is erősen hatott a népi gyakorlat ellenében, illetve a civis-szellem lassan megőlte a patriarchális közösségi formákat.

Tényleg H. Fekete Péternek (1880–1966) kellett megkezdenie a munkát ahhoz, hogy múzeumi közgyűjtemény jöhessen létre városunkban is. Talán nem is kellett volna előlrol kezdenie, ha összefér a gimnáziummal, csupán együttműködni, bekapcsolódni, majd kiválnia s önállóulnia. Ehelyett magának kellett vállalnia a gyűjtő-, szervezőmunkát teljes egészében, szerencsére (melyről maga is ír valahol az önéletrajzában) ő is egy iskola élén állott, s jól felhasználhatta a szülők segítségét. Dankó Imre H. Fekete Péterről azt írja a halála alkalmából megjelent méltatásban: „Életének és munkásságának legjelentősebb emléke az általa gyűjtött régészeti, néprajzi és helytörténeti tárgyakból létesített Hajdúsági Múzeum.”⁶ Sokat dolgozott, szenvedélyesen agitált, érvelt a múzeum-ügy mellett, miközben barátokat, de sok ellenséget is szerzett magának, s az ügynek is egy kicsit, melyet oly lelkesen szolgált. Ismét Dankó Imrét idézzük: „Igen jó megfigyelő volt, széleskörű helyismerettel rendelkezett, korábbi éveiben következetes önműveléssel, kellő régészeti és néprajzi szakismereteket szerzett. Néprajzi és helytörténeti munkáinak értékét a gondos megfigyelés, az aprólékos leírás, a jól hasznosított helyismeret adja meg.”⁷

A gyűjteményt 1928-ban nyilvánították városi múzeumná, melyet először a Kerületház északi szárnyában, melyet Megyeháznak is neveztek, helyezték el. A szűkös körülmények miatt az anyag kiállítására, bemutatására csak kivételes alkalmakkor kerülhetett sor. Így 1937-ben, a nevezetes Hajdúhéten, majd 1948 márciusában, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc centenárián volt nagyszabású kiállítás. Az utóbbi alkalommal több mint 3000 ember látta a múzeum bemutatott anyagát.⁸ A Hajdúsági Múzeum történetéről beszélni, még elmondhatjuk azt is, hogy a II. világháború végén épületét feltörték, a gyűjteményt kifosztották, s több értékes tárgyat elloptak. Az átmeneti nehézségek ellenére a városi képviselőtestület a felszabadulást követő hónapokban, 1945 januárjában kimondotta, hogy közművelődési könyvtárat kell létrehozni a városban, s meg kell nyitni a városi múzeumot is.⁹ Az ügyek intézésére egy tíz főből álló közös könyvtári és múzeumi bizottságot választottak. E két intézmény közös helyiségében működött, s a társintézmények igazgatójává H. Fekete Pétert nevezték ki.

A városi múzeum ténylegesen csak az 1951-ben megnyitott nagy, állandó kiállításával kapcsolódott be intenzíven Hajdúböszörmény népművelési életébe. A kiállítás megelőző hónapokban, az illetékes szakminisztérium engedélye alapján az intézmény felvette a Hajdúsági Múzeum nevet. 1951-ben öt teremben rendezett komplex kiállításon a Hajdú föld őskori és középkori történetét, a hajdú hőskort, a hajdúság népi életéből pedig az állattartást, a paraszti földművelést és a szücsmesterséget mutatták be. Ezt a kiállítást 1966 novemberéig, lebontásáig 29 000 látogató tekintette meg. E kiállítás révén tehát igen fontos ismeretterjesztői tevékenységet fejtett ki a Hajdúsági Múzeum. Bekapcsolták az oktatás-nevelés rendszerébe, s fennállásának 15 esztendeje alatt több ezer gyermek nőtt fel iskoláinkban, akik sokat tanultak,

művelődtek a múzeum nyújtotta lehetőségeken is. Hajdúböszörmény először éppen a Hajdúsági Múzeum kiállításai révén, szerény keretek között bár, de bekapcsolódhatott a hazai idegenforgalomba is. Elsősorban a környék városaiból és falvaiból látogattak el az iskolák kiegészíteni a tananyag nyújtotta ismereteket.

Az ismeretterjesztői és feldolgozó munka mellett tudományos tevékenység is szép eredménnyel folyt. Több cikk és tanulmány jelent meg a múzeum dolgozóinak tollából, különösen szíjmentő H. Fekete Péter munkássága.¹⁰

Külön kell foglalkoznunk a Hajdúsági Múzeum segédgyűjteményével is. A fentebb is említett közművelődési könyvtár és egyéb iskolai könyvtárak államosítás (1948) utáni beolvastásával jelentős szakkönyvtár jött létre a múzeumban, melynek állománya ma meghaladja a 4000 kötetet. Fontossági sorrendben a folyóirattár következik. Állományában értékes archiv-anyag mellett a felszabadulás utáni folyóirat-termes azon hányada is szinte hiánytalanul megtalálható, mely a múzeumi munka végzése közben elengedhetetlenül szükséges. A fényképtár lényegében Janó Ákos (az intézmény első főállású, hivatásos műzeológusa) alapította és gyarapította. A múzeum adataira számos, értékes helytörténeti vonatkozású anyagot őriz. Tételszáma szintén túl van a 4000-en.

Az intézmény történetének tárgyalása során említést érdemel az is, hogy a Hajdúsági Múzeum első igazgatóját, H. Fekete Pétert (1928–1951) a vetésben Janó Ákos (1952–53), dr. Olasz Szabó Mihály (1953–55), majd Kralovszky Aláné (1955–57) követte. Ekkor rövid ideig ismét H. Fekete Pétert bízták meg a múzeum igazgatásával (1957–60), s végül dr. Csiba Antal irányította a munkáját (1960–64). A munkatársak közül ki kell emelnünk Janó Ákos néprajzos és Kralovszkyt, dr. Éry Kinga régész muzeológust, kik elsőként művelték a múzeumban tudományágukat.¹¹

1966–71 között az intézménynek otthont adó Kerületház, mely a sok átalakítás, illetve az elhasználódás következtében megrongálódott, restaurálták. Ezalatt a Hajdúsági Múzeum majdszak szüneteltette állandó és időszakos kiállításait, s egy-két előadás, kisebb időszakos kiállítások kivételével csupán belső feldolgozó és feltérő tevékenységet folytatott. Ezt is csak hely-hely, mert sem megfelelő raktárak, sem dolgozóhelyiségek nem álltak a tiszteletdíjas munkatársak rendelkezésére. Sőt az anyagot ismételtlen költöztetni kellett, miközben rosszabbnál rosszabb körülmények közé került a raktári anyagunk.

Az épület restaurálása után a Hajdúsági Múzeum átköltözött új otthonába, a tulajdonképpen Hajdúkerületházba, az épületegyüttes régebbi, barokk szárnyába. Ez a csere előnösen befolyásolta a múzeum életét nemcsak azért, mert több helyiséget kapott a kiállítások jobb és célszerűbb rendezésére, az anyag raktározására, a könyvtár, a folyóirattár, az adattár elhelyezésére, hanem azért is, mert az épület barokk szárnya történelmi hangulatával otthonosabb, illőbb miliót biztosít.

A fél évszázados jubileumot tehát nagy változásokkal, s még méltóbb környezetben ünneplhetjük meg. Erre az időpontra esett a Hajdúsági Múzeum személyi felfejlesztése is. A korábbi főállású dolgozói létszámot nemcsak visszakaptuk a helyi és megyei vezető szervek jóvoltából, hanem jelentősen bővítették is azt. 1970. év második felétől az intézményben a következő állásokat szervezte meg a Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Igazgatósága: régész-muzeológus (M. Nepper Ibolya), történelem-muzeológus (Nyakas Miklós), néprajzos-muzeológus (dr. Benesik János) és restaurátor (Nagy Sándor). A négy technikai dolgozó közül Sáfrány József, tiszteletdíjas gazdaságvezető, Ecsedi Gábor tiszteletdíjas fényképész, Kiss András tiszteletdíjas segédraktáros és Katonka Antalné főállású hivatalnoki.

Méltóan köszönhetjük tehát a fél évszázados jubileumot, s nyugodtan vállalhatja intézményünk azt a szerepet, melyet a város társadalmi joggal elvár. E közös erőfeszítéseinkből folyton gyarapodott, a közadakozásból tevékenyebben Hajdúsági Múzeum akkor tölti be igazán hivatását, ha tudományos és közművelődési munkásságával még hasznosabban segíti városunk, Hajdúböszörmény új harcát, hogy eredményesebb legyen az erőfeszítése, a munkája a tudatformálás, az izlésnevelés területén.

JEGYZETEK

¹ H. Fekete Péter: A Hajdúsági Múzeum megalapítása. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1957, Debrecen, 1958, 195–200 l.

² A hajdúböszörményi református egyház presbitéri gyűléseinek jegyzőkönyve, 1874. december 14., 160. szám.

³ Dr. Csiba Antal ny. gimnáziumi tanár, a múzeum volt igazgatójának szíves közlése. Melyért ezúton is köszönetet mondunk.

⁴ A Hajdúböszörményi hat osztályú ev. ref. gimnázium Ertesítője az 1900–1901-iki tanévról. LXII. oldal.

⁵ Ugyanott.

⁶ Dankó Imre: H. Fekete Péter, Ethnográfia LXXVII. 1966, 585–586 l.

⁷ Dankó Imre: ugyanott.

⁸ Hajdúböszörményi Néplap, I. 14. szám.

⁹ (Hajdú-Bihar megyei Levéltár) Hajdúböszörmény, Kézir. II. 914/45–46.

¹⁰ A legfontosabb művek bibliográfiája az idézett Dankó-nekrológban is, továbbá még Janó Ákos: Hajdúvid, Debrecen, 1963., Benesik János: A pástorkodás története a XVIII. század végétől a Hortobágy északi területén, Debrecen, 1969.

¹¹ A múzeum első történetét Olasz Szabó Mihály írta meg „A Hajdúsági Múzeum” címmel. Megjelent a Magyar múzeumok kiadványban, Bp. 1955, 182–183 l.

Két fontos helytörténeti kiadvány jelent meg a Múzeumbaráti Kör gondozásában

A Déri Múzeum Baráti Köre 10. kiadványként megjelent *Sápi Lajos* könyve (Debrecen település- és építéstörténete) valamint a *Szűcs Ernő* szerkesztette józsi centenáriumi monográfia (Józsa nagyközség 100 éve. 1872–1972.). Az utóbbi kiadvány a Múzeumbaráti Kör 12. kiadványként látott napvilágot.

A múzeumbaráti körök első nemzetközi kongresszusa

Június 19–25 között tartották Barcelonában és Madridban a múzeumbaráti körök első nemzetközi kongresszusát. A kongresszusra a Déri Múzeum Baráti Körét is meghívták, azonban azon különböző okok miatt nem tudtunk megjelenni. A kézhez kapott információk alapján azonban a Hajdú-Bihari Naplóban (157. sz. július 6.) beszámoltunk a kongresszusról.

Maróthi és a magyar csillagászat

TÓTH BÉLA

Maróthi György (1715–1744) *Astrognosia* c. munkája a debreceni Református Kollégium Könyvtárában maradt fenn az R. 295. a. és R. 295. b. jelzetű kéziratokban. A két különböző időben (1742 és 1744) keletkezett füzetek minden bizonnyal diákok jegyzeteit tartalmazták, az első írójának nevét is ismerjük, valószínűleg azonos azzal a Szathmár-Németi Pap István nevű későbbi református leköszel. aki 1760-ban Magyarországról egy verses földrajzot adott ki Nagykárolyban. A jegyzetek szövegét dr. Mészáros Ede ny. egyetemi tanár fordításával a KLTE Földrajzi Intézete 1962. évi Actájában nyomtatásban is megjelentette.

A magyar csillagászat kezdetei Mátyás udvari csillagászainak, elsősorban Regiomontanusnak a tevékenységig nyúlnak vissza. A csillagászati érdeklődés, tevékenység azonban később sem szűnt meg, mert a naptárkészítés szükségére, s egy-egy érdekes üstökös feltűnése ébren tartotta, illetve fellobbantotta, mint tudomány azonban kevés önállóságot és előrehaladást mutatott, és ritkán volt mentes az asztrológia babonás szempontjaitól.

Apáczi Enciklopédiája ugyan már értékes csillagászati ismereteket is tartalmaz, de mint Bán Imre megjegyzi: „Apáczi nem volt önálló asztrológus”.¹ A magyar csillagászat két történetírója Kelényi, B. Ottó és Dezső Loránd pedig az önálló magyar csillagászat megindulását a nagyszombati egyetem „speculá”-jának, azaz obszervatóriumának megépítésétől, az 1750-es évek közepétől számítja.² Maróthi csillagászati tevékenységét figyelembe véve azonban ezt a nézetet meg kell változtatni.

Debrecenben a csillagászat első jelei Komáromi Csapkés György nevéhez fűződnek. Az ő *Judicaria Astrologia*, avagy az üstökös csillagok felől való *Judicium* c. pompás magyarsággal megírt vitairata, mely az 1664-ben feltűnt két üstökös csillaggal kapcsolatban felmerült babonás hiedelmek s a csillagjósítás ellen küzd, csillagászati műnek is tekinthető.³ 1702-ben Csapó István kollégiumi diák Vári Mihály professzor előnöklétével egy *Dissertatio Physico-Astronomica de Planetis* c. értekezést védett meg nyilvános dispután. Ebben a bolygók mozgásának kartézusi magyarázatát közvetíti.⁴ Ugyancsak Descartes szellemében fogant csillagászati részeket tartalmazott Szilágyi Tönköl Márton *Philosophia ad usum scholarum* c. Heidelbergen 1678-ban kiadott tankönyve és az az 1721-ből fennmaradt csonka kézirat,⁵ mely piskárkosi Szilágyi Mártonnak tulajdonítható, aki a teológia mellett a betöltetlen nyegedik tanszék tanára helyett filozófiát is adott elő.

Maróthival azonban új fejezet kezdődik a debreceni, de a magyarországi csillagászat történetében is. Ti. ő ad elő elsőként főiskoláink saját megfigyeléseken alapuló csillagismereteket és ennek megfelelően természetesen ő létesíti az első csillagászati obszervatóriumot is.

Maróthi tudatosan készült csillagászati tevékenységére. Ezt főleg külföldi tanulmányútján megszerzett csillagászati könyvei tanúsítják, melyek közül hét darab máig megtalálható a Kollégium könyvtárában, közöttük ókori csillagászati művektől a legújabb korábbi kiadványokig s a csillagjósástól a tudományos csillagismeretig minden előfordult.⁶ De a legjellegzetesebb és legjellemzőbb talán, hogy Maróthi eddig csak említésből ismert groningeni disputációjának is a csillagászat volt a főtárgya. Hatvani István ugyanis a Szilágyi Sámuel Maróthi felett mondott s a Museum Helveticumban kiadott gyászbeszédéhez fűzött egyik jegyzetében ezeket írja: „Mikor Maróthi Groningenben járt, Gerdes professor⁷ egy értekezést terjesztett elő „De Synagoga Libertinorum” címmel, amelynél Maróthi a defedens szerepét játszotta, s hogy az előadásban ne csak a kikiáltó szerepét játssza, s az oly nemes szintjétekből semmit hozzá nem adva távozzon, több mint 12 oldalt csatolt *Miscellanea* (Egyes dolgok) c. alatti saját műveként a dolgozathoz. Ezekből az észrevételekből világosan és kézzelfoghatóan kitűnik, hogy ő nem csak kiváló teológus, de tudós, filozófus, matematikafőnök, történész, irodalmár és kritikus is volt. Az értekezés Groningában megjelent”.⁸

Hogy e figyelmeztetés ellenére a Maróthival foglalkozók nem terjesztették ki figyelmüket a disputációra, illetve a defendentől származó *Miscellanea*-ra, annak legfőbb oka maga Maróthi volt. Erre a körülményre legjobban magának Maróthinak J. Chr. Beckhez 1737. január 2-án Groningenből írott levele világít rá.⁹ A levél elején, mivel Beck hallgatásából úgy véli, hogy előző hozzá írott levelei elvesztek, ismét beszámolt Hollandiába vezető útjáról, melyet a Rajnán tett meg, s első groningeni benyomásairól, a professzoroktól, a voetianusok és coccejanusok¹⁰ ellentétéről, aztán hirtelen „Verte et lege sub sigillo” (Fordíts és olvasd a pecsét alatt!) szavak után ezeket olvashatjuk: „Már csak megírom Neked, s csak Neked (nagyon kérek erre), amj itt december 5-én történt. Ugyanis miután Gerdes professor több ízben igyekezett rávenni, hogy az ő elnökléte alatt védjek meg egy értekezést, ellenálltam, amíg tudtam, de végre engednem kellett, tehát rávettem engem, a megvetésre legmúltbott embert azzal a feltétellel, hogy egy példányt sem küld Svájcba vagy Hollandiába, hogy az ő értekezését (szövegén, gyalázat: nem az enyém!) védjem meg. Gondoltam, ez csak annyit lesz, mint mikor a ti jelöltéteknek a respondensség rendjében úr támad a privat disputációknál, mégis nehogy tudatlannak mondjanak, hozzáadtam a 23 lapot kitevő értekezéshez még 13 lapot, melyeken 24 különféle apróbb észrevétel volt, az első 5 Copernicus mellett¹¹ (elfelejtettem mondani, hogy a voetianusok a voetianismus természetéhez tartozónak gondolják, hogy a cartesianismussal...) itt a kézirat annyira elmosódott, hogy olvashatatlan, de a voetianismus ismeretéből és az összefüggésből nyilvánvaló, hogy a voetianusok Descartes és Copernicus tanait úgy tekintik... „mint a legveszedelmesebb eretnekséget. Ezeknek akartam jószántamból valamit odavetni, hogy legyen min rágódniuk, nehogy azt mondják, hogy alig kóstoltam a tudományba, már disputálni akarok. Igen nagy izgalomba jöttem hát, s minthogy többen vannak, mint a coccejanusok, úgy gondoltam, alaposan el fognak intézni. Mióta itt vagyok, sohasem volt úgy tele az Auditorium. Mint a voetianusok és coccejanusok döntő összecsapásának szemlélésére összegyűlt a város tudós embereinek nagy része, de a voetianusok közül csak az ment ki, aki pisílni akart. Volt egy, aki megvetően kezdett beszélni, de őt a hallgatóság jóindulata mellett jól ledorongoltam. Így folvlt két órán át a vita, s bár tovább tartott volna. Kezdetnek egy beszédet tartottam, melyben azok ellen védekeztem, akik szememre vették, volna, hogy jelölt létemre jórészt idegen tanokat védelmeztem. Minthogy ebben volt némi szatirikus él, megnvertem a hallgatóságot, ami bátorságot öntött belém, s a vége felé inkább tréfásan, mint komolyan bántam az oppo-

nensekkel. Hogy a csillagoknak lakókat tulajdonítottam, senki se merte cáfolni, s szinte a többi állítást se, kivéve mikor arról volt szó, hogy a föld vagy a nap mozog-e. Ez az, amit úgy gondoltam, meg kell Neked írnom, hogyha valamit hallanál az ügyről, tudj másokat tájékoztatni a történetekről”...

Íme, ez lehetett az oka annak, hogy Gerdes értekezésének és Maróthi Miscellaneá-jának példányai nem igen kerültek Magyarországra. A debreceni Református Kollégium Könyvtárában pl. nem található, de nincs meg a Széchenyi Könyvtárban, a Nemzeti Múzeum könyvtárában, a Ráday-gyűjteményben, sem a sárospataki, sem a pápai egyházkerületi könyvtárban.

Magam a nyomtatványt a groningeni egyetemi könyvtár szíveségéből fotokópiában olvastam. A műben a címlap és az ajánlás után az első számított laptól a 23-ig Gerdes értekezése található. Ebben a részben a tudós szerző a Cselekedetek Könyve VI. rész 9. versének a „Synagoga dicta Libertinorum” szavainak az értelmezésével foglalkozik. S miután sorra veszi az előző magyarozók fejtegetéseit és érveit, mintegy 30 szerzőjét, s igyekszik azokat megcáfolni, röviden az utolsó négy s-ban kifejti és filológiai érvekkel bizonyítja a saját meggyőződését, mely szerint a „Libertinorum” szó egy észak-afrikai, „Libertina” nevű várostól ered.

Ez után következik Maróthi Miscellaneá-ja a 36. lapig 24 tételben, melyek közül az első hét tartalmazza a csillagászati észrevételeket, a többi pedig történelmi s egyéb filozófiai gondolatokat foglal magában.

A csillagászati megjegyzések igen érdekes módon többnyire teológiai sikon, de igen éles, racionalista okoskodással szállnak szembe a Régi Rendszer (a ptolemaeus – tólem) híveivel a pápistákkal, de a helyzetből nyilvánvaló, hogy a feléjük célzott érvek a hasonló felfogást valló és jelenlévő voetianusokat találták, amj szemmel láthatóan növelte a helyzet pikantériáját. Az első tétel pl. így hangzik: „Aki a föld mozgását azért nem fogadják el, mert azt hiszik, az ellenkezik a Szentírással, ha az érvelésnek ugyanezt a módot követnék másban is (ami szükségszerűen köteleességük volna) akkor a Transsubstantiációban¹² is hinnük kellene. Legalábbis pápista embert e tévedéséről eddig nem lehetett meggyőzni.” (24. 1.)

A II. részben azt magyarázza, hogy amint a kopernikuszi rendszer hívei sem írják ahelyett, hogy „napkeltevel” azt, hogy „miután a Földnek a félgömbök, amelyen vagyunk, a nap felé kezdett fordulni”, így a Szentírástól sem lehet követelni, hogy az egyszerű népies kifejezések helyett finnyáskodó vagy pedantériára kihegyezett kifejezéseket használjon, ahelyett, hogy úgy beszélne, ahogy mindenki minden időben beszél. A kopernikuszi felfogást egyébként az isteni rendbe vetett bizalom is támogatja (24. 1.). A III. rész pedig azt fejt ki, hogy amiként a megszentelés (Consecratio) ígét vagy a pápisták vagy a reformátusok felfogása szerint lehet magyarázni, s harmadik, azaz luteránus út nincs, így nincs hely a két másik rendszer mellett Tycho Brache rendszerére számára (25. 1.) sem. A 21 éves ifjú csillagászati sőt matematikai ismereteinek gazdagságát és korszerűségét azonban a IV. tétel bizonyítja a legjobban. Ezt teljes egészében ide is iktatjuk: „Biztos, pl. ha a Saturnusból ledobott kő a mozgásnak ugyanazon törvényei szerint hullna egyenes irányban a Földre vagy a Napra, amelyet szerint mi látjuk a súlyos testeket esni, azaz egyenes gyorsulással, akkor az sokkal nagyobb távolságot tenne meg az utolsó másodpercben, mint most – feltéve hogy a Föld egy helyben állna — a Saturnus megtesz az egyes másodpercekben az ő pályáján. Ha valakinek úgy tetszik, megkettőzheti a Saturnusnak a földtől való távolságából vont négyzetgyököt, és ebből az összegből levonhatja az egység (egységnek azt a távolságot véve, amelyet az első másodpercben a kő megtesz) és megkapja az egységgel kezdődő számtani haladvány utolsó tagját, vagyis az utolsó másodpercben megtett távolság jóval nagyobb, mint

a Saturnus gyűrűjének 1 296 000 része (a Saturnus szabálytalan mozgásából származó különbséget most mellőzöm). Akinek ráérése van, olyan kört is találhat, melynek ha a kerületéről a középpontja felé bocsátunk le egy súlyos testet ugyanazon törvények szerint, az az utolsó másodpercben pontosan akkora távolságot fog megtenni, mint egy másodperc alatt azon a körpályán, amelyet egyenes mozgással 24 óra alatt tesz meg. De nekem nem ér annyit a dolog: tudom ugyanis, hogy ilyen fajta és lehetetlen, mert ettől a szinte lehetetlen s a gondolatnál is gyorsabb mozgástól a természet visszariad; ezért a levegő és az aether el van látva az ellenállás erejével, nehogy a gyorsaság a végtelenig növekedjék. A dolog valóban a legnagyobb mértékben méltó lenne valami okos geometrához, amilyen csak akadhat a világon, hogy kiszámítsa ezt a sebességet, ami a levegő és az aether ellenállása alapján talán nem is lenne nehéz. Így a régi rendszer (a ptolemaeus, tólem) híveinek nemcsak szavakkal állíthatnánk, de be is bizonyíthatnánk, hogy lehetetlen olyan sebes mozgás, amelyet ők a csillagoknak tulajdonítanak”.¹³

Íme a ptolemaeus rendszer tarthatatlanságának egy újabb bizonyítéka.

Az V. szakaszban azzal érvel Maróthi a kopernikuszi rendszer mellett, hogy ha a tapasztalat nem bizonyította volna be a föld kerekéjét, akkor ezt is ugyanazokkal a bibliai érvekkel cáfolnák ellenzői, mint az új felfogást, s a földet ma is sík lapnak mondanák, mely széleivel metszi az eget.

A VI. tétel szerint a kopernikuszi rendszer lehetővé teszi, hogy más csillagokat is lakotaknak tételezzünk fel. Itt viszont ő használja fel a zoltárius tekintélyét, mikor szavait idézi: „Laudate Deum omnes exercitus (sic) caelorum.” (Dicsérjétek Istent egék minden seregei.)

A VII. szakasz ezzel az „orphanus tan”-nal összefüggésben azt a vádat cáfolja, mely szerint az üdvözítendők száma nagyon kicsi (célzás a predestináció tanára). Itt tehát csillagászati érvelést vallási célra használ fel.

Az egész szituációból, a Maróthi okoskodásból nyilvánvaló, hogy a kor csillagászati eredményei, mint egész tudománya még erősen a teológiai megkötöttségű, Maróthi azonban mint láttuk teljes szívvel és tudással az új eredmények oldalán áll, s ez a körülményeket figyelembe véve nem is olyan jelentéktelen. Igaz ugyan, hogy már Apáczai a heliocentrikus rendszer hívének vallotta magát Enciklopédiájában, de a XVII. sz. tudománya, sőt mint az adott helyzetből látjuk, a XVIII. sz. eleje sem döntött még véglegesen Copernicus elméletének elfogadásáról. A prot. ortodoxia Luthertől Voetiusig és köve-¹⁴ig szembe helyezkedik vele. Pázmány gráci egyetemi előadásában csak mint lehetséges hipotézist emlegeti. Pósházi János 17. századi sárospataki tanár és „philosophus” aki egyébként egész életében a coccejанизmus ellen-sége volt, nem tud dönteni. Szilágyi Török Márton „Philosophia”-jában Descartes-ra támaszkodva azt írja, hogy a Föld áll „mert így kívánja a Szentírás, de azért „per accidens” rejtett mozgással mozoghat, amelyet azonban mi nem vehetünk észre, csupán a többi bolygó mozgását tapasztalhatjuk (I. m. 168–169. 1.). Szentiványi Márton jegyezte a Szentírásra hivatkozva 1689-ben megjelent művében elveti a kopernikuszi tanokat.¹⁵ Maróthinknak ez az egyértelmű határozott állásfoglalása tehát a maga korában bátor és előre mutató cselekedet volt, s teológiai vonatkozásaival a szintén haladó coccejanusokat támogatta.

Maróthi későbbi tanulmányai során sem hagyott fel a csillagászzal, s a csillagokkal való foglalkozást Debrecenben is folytatta. „Hogy a csillagok s a mennyi palota tanulmányozásának mennyi munkát szentelt, s hogy mily nagy vizsgálat volt, egyrészt az a pompás csillagászati felszerelés, amelyet sokszor családí dolgainak mellőzése árán szerzett, másrészt az égitestek pontos megfigyelésével töltött sok átvirrasztott éjszaka mutatja” – mondta

róla halotti beszédében kartársa és legjobb barátja, Szilágyi Sámuel.¹⁶ Csillagászati felszerelésének gyűjtéséhez már tanári munkája elején hozzáfogott. 1740. január 2-án Beckkhez intézett levelében arra kéri barátját, hogy az kérjen számára az ifjabb Bernoullitól olyan lencsákat, amelyeket a mikroszkópoknál használnak. Ezután szinte megható sorok következnek arról, hogy ez a nagy tudós milyen nehézségekkel küzdött, s hogyan egyeztetett azokat törhetetlen akarattal elhárítani: „En ugyanis, mivel szükségem volt lencsékre, megpróbáltam gömböket fűjni, ezeket ugyan nagy gyönyörűséggel használtam, de jobban szeretnék lencséket. Együttal kérdezd meg tőle (ti. Bernoullitól – tőlem), hogy nem lehetne-e ott a közeletheben csillagászati távcsövekhez való lencséket szerezni, mert ezekre is nagy szükségem lenne. Remélem, hogy rövidesen kapok egy newtoni-hallei teleszkópot, de mást is szeretnék, például olyat, amely két- vagy hárompedálos quadranshoz illeszthető, s amely a Jupiter holdgyűrűit és bolygóit megmutatná.”¹⁷

Igy jött létre az a bizonyos obszervatórium, amelyről Maróthi egyik tanítványa Ujfalusi Ferenc, későbbi sárándi lelkész, az 1700-as években keletkezett hatalmas, főlő alakú, 804 oldalnyi, a kor szinte egész természettudományát magában foglaló, kézzel írott és gyönyörű ábrákkal illusztrált compendiumában így emlékszik meg. „Hires Maróthi György obszervatóriumjára még mikor a naturalis scientiákat kezdetem tanulni, mindjárt egyeztettem vigyázni, ahol az égnek csillagot, forgását tanította” (258. l. r.). Hogy az „obszervatórium” s egyáltalán Maróthi fizikai kísérletei céljára, amelyeket szintén ő kezdett el a kollégiumban, külön helyiség állt rendelkezésére, azt a dolog magától értetődése mellett Polgári Mihály önéletrajzának szavai is bizonyítják. Polgári ugyanis 1739 tavaszáig volt a kollégium diákja és saját valómása szerint legutolsó szállása a Novum Palatium volt, mert előbbi lakhelye, az „Occidentale, quod iam nunc tempore, quo haec scribo una cum Atrio et Palatio Orientali conversum est in Auditorium Physicis Experimentis nobilitandum” (R. 550. 9. r.). Mivel Nagy Sándor szerint a kollégiumi tantermek a földszinten voltak,¹⁸ a diákszobák pedig az emeleten, nyilvánvaló, de a dolgok természetéből is következik, hogy az új tantermet, a „fizikai előadót” az emeleten alakították ki. Mindez pedig 1742-re készülhetett el, amikor a városi jegyzőkönyvek szerint Domokos Márton főbíró 100 forintot adományozott „a fizikához kívántató instrumentumok” megszerzésére, Szőke János pedig 100 tallért, Kiss Gáspár és Hodosi János pedig ugyancsak 100–100 forintot.¹⁹ Az is magától értetődő, hogy Maróthi a csillagászati felszereléseket is itt helyezte el. Csinádj szerint is: „Debrecenre alkalmazott csillagmeghatározókat csak az írhat, aki a csillagos ég tanulmányozásával hosszabb időn át foglalkozik” (i. m. 7. l.), s tegyük hozzá mindjárt, hogy a foglalkozáshoz megfelelő felszereléssel rendelkezik. Debrecenben tehát 1742-ben létrejött az első magyar obszervatórium.

Az itt végzett megfigyelések, mérések alapján készült Astrognosia, melyet szerzője – mint láttuk – főiskolai előadás formájában tart hallgatói elé tömören, 38 pontba foglalva ismerteti a Debrecen egén látható legfontosabb csillagképeket, feltüntetve azok nagyságrendjét is. Meghatározásukhoz, illetve felismerésükhöz két-, illetve háromféle kiindulást használ a szerző. Elsőször a pusztá szemlélet az Nagy Göncölhöz, illetve a sarkcsillaghoz viszonyítva a csillagok állását. De egy kettőre bekapcsolja az időténvezőt is, ilyenformán „3. §. A többi csillagot a legkönnyebben egy adott időpontban ismerheted föl, éspedig ily módon:

február vége felé esti 7 óraker, vagy január vége felé esti 9 óraker, vagy december vége felé esti 11 óraker” (133. l.)²⁰ és így tovább szeptemberig. Ilyenkor ugyanis a Kecske (Capella) csillagkép van az ég legmagasabb pontján, s ehhez viszonyítja a többi helyzetét. A 17 §-tól hasonló módszerrel ismerteti a nyári égbolt csillagait, szeptember elejétől június elejéig, amikor az égbolt legmagasabb pontján a Lant (Lyra) helyezkedik el.

A 36. § ismét új szempontot vezet be a csillagok felismeréséhez, amely már csillagászati mérőeszközök (szextáns) használatát teszi szükségessé, illetve azok használatáról tanúskodik. Itt ti. azt írja: „A nevesebb csillagokat a delelési idejükről is fel lehet ismerni ilyen módon:

Esti 10 óraker érkeznek délvonalba
A Kos fényes csillaga

Magasság

november közepe után 64°

Az Aldabaran december végé felé 58° 139. l., és így tovább még 13 csillag, aztán

Magasság

„37. §. Reggeli 5 óraker kulminálnak

Az Oroszlán farka január elején

A Szűz kalásza január vége felé

A Mérleg karja február vége felé

34° (141. l.),

s még négy csillagkép. A 38. § pedig levonja a következtetést, hogy ilyenformán a csillagok állásából is meg lehet állapítani az időt, „csak arra kell tekintettel lenni, hogy bármelyik csillag a következő hónapnak ugyanazon napján mindig két órával előbb delel, mint előző hónapban és fordítva” (141. l.)

Nyilvánvaló mindebből, hogy Maróthi gyakorlati csillagismét akart adni, a csillagok felismeréséhez akarta eljuttatni tanítványait, mégpedig mint az Astrognosia teljes címében mondja: „éggömb, illetve égi térképek használata nélkül, pusztán a szemlélet, illetve égi térképek használata nélkül, pusztán a szemlélet, illetve helyi megfigyelések alapján a maga világos, jól átgondolt módján.” Törekvésének talán legszebb elismerését Kádár László professzor szavai nyújtják a kis mű nyomtatott kiadása előtt: „ezt a több mint 200 éves jegyzetet semmivel sem találtuk alábbvalónak Wodetzky József 1936. évi kis könyvével (Tájékozódás a csillagos égen, Természettudományi Társulat), vagy Kulin György: A távcső világa (Természettudományi Társulat, 1941.) című könyvének megfelelő fejezeténél. Sőt mivel kifejezetten főiskolai jegyzetnek készült, tömörebbnek és a célnak megfelelőbbnek ítéltük azoknál” (131. l.).

De a mű jelentősége több, mint egy főiskolai jegyzeté.

„A magyar csillagászati kutatások megindulása és a 18. században elért szép fejlődése a selmeci születésű Hell Miksa nevéhez fűződik” – írja Dezső Loránd. Hell Miksa érdemei a magyar csillagászat fejlődésében valóban elvitathatatlanok, de a kezdeményezés, az úttörés pálmáját a fentiek alapján Maróthinak kell nyújtanunk, tekintettel Astrognosijára önálló megfigyeléseken alapuló voltára.

Hogy a nagy professzor munkája nem volt pusztába kiáltó szó, azt megingt Ujfalusi Ferenc szavai mutatják, melyek szerint „T. Maróthi uram élete T. Szilágyi Sámuel uramban ismét felelevenedett”, „deák koromban Tisz. Szilágyi Sámuel akkor Astronomiae Professor uram által... nagy kedvvel hordoztatam” (ti. „ezen nagyságos dolgok esméretére vezető úton”), „mind attul az időtül errül való contemplantiót mindennap mint a mi kenverünket, úgy szerettem.” (Uo. 258. r.) Hogy ez mennyire igaz, mutatja az ő külön fel dolgozást érdemlő Astronómiaja, de egyáltalán azt is mutatják e szavak, hogy az Astronómia mint tantárgy, tovább is helyet foglalt a kollégium tanítás rendjében.

¹ Bán Imre: Apáczai Csere János. Akadémiai kiadó, Budapest, 1958., 230–231. l.
² L. Keényi B. Ottó: A magyar csillagszáz története (Budapest, 1930. A Konkoly-Thege alapítványi Bp. svábhgyi m. kir. Asztrófikai Observatórium csillagszázai értekezései, I. k. 2. f. 6–9. l.) és Deszö Loránd: A magyar csillagszáz története (Ko.ozs.ár, 1944. Külön lenyomat a Muzeyumi füzetek 1944. évf. I. számából), 262–264. l.

³ Megjelent Debrecenben, 1665-ben (RMK. I. 1023). Zemplén Jolán szerint (A magyarországi fizika története 1711-ig. Budapest, Akadémiai kiadó, 1961. 152. l.) egyetlen példányra a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található (3720. sz.). Tudtommal a sárospataki Református Egyházkerületi Nagykönyvtárban is megvan. Jelzete: 55 274.

⁴ L. Zemplén J. említett mű 232. és 240. l. A mű meg is jelent ugyanez évben Debrecenben (RMK. II. 2102).

⁵ Nagykönyvtári jelzete: R. 77.

⁶ L. Otvos J. I. m. (14. j.) 34., 36., 40., 116., 135., 158., 247. tétel.

⁷ Gerdes, Daniel (1696–1765) teológus, egyháztörténész. Elozo a dulsburgi, majd a groningeri egyetemen tanára, utóbbi helyen a magyar diákok pártfőjeje.
⁸ **Allgemeine Deutsche Biographie** Leipzig, 1893., 730–731. l.

⁹ A beszéd a Museum Helveticum, Tiguri, 1746. Part. sec. 249–280. lapjain jelent meg. Hatvani jegyzete a 275. lapon található.

¹⁰ A levél megjelent Lengyel Imre–Tóth Béla–Maróthi György külföldi tanulmányútja című munkájában. Debrecen, 1970. 108–109. l. (A továbbiakban: Lengyel–Tóth.)

¹¹ A voetianianusok Voetius Gisbert (1589–1676) volt utrechti teológiai professzor követői voltak. Voetius a kalvinizmus dogmatikusabb, „ortodoxabb” ágát képviselte, s az egyházreformációban a papi elsőbbség híve volt. Descartes tanításait s a természettudomány új vívmányait mind ő, mind hívei merve elutasították. — A cocejianusok Johann Koch (Cocejus, 1603–1669) francia, majd leydeni prot. teológiai tanár, neves hebraista követői voltak. Cocejus (Koch) az 1648-ban kiadott Summa doctrinae de foedere et testamento Dei című művében egy elődeinél evangéliumból, kevésbé dogmatikus teológia alapjait rakta le, ami a tudományok, a politika terén is lehetőséget nyújtott szabadabb, haladőbb felfogás érvényesítésére. Tanai éppen ezért nagy ellenkezést váltottak ki a reformátusok maradóbb és társadalmilag is merevebb köreiből. Ez utóbbiak vezére Voetius Gisbert volt (l. 50. j.). Lásd még Zoványi Jenő: **A cocejianizmus története**, Budapest, 1880.

¹² Maróthi itt rosszul emlékszik, mert az első 7 tétel vonatkozik Copernicus tanaira. — Egyébként a disputációkon általában ez volt a szokás: a respondens többnyire professzora vagy valamelyik tekintélyes tudós, aki többnyire a vita előnye volt, dolgozatát tanulta be és védte meg, úgyhogy a disputa inkább a jelölt előadói vitakészségét tette próbára, mint önálló tudományos munkára való alkalmasságát. Ha a respondens mégis saját munkáját védelmezte, ami külön kitüntetészámba ment, akkor ezt az értekezés kinyomatotott szövegén az „autor” szóval jelölték meg. Egyébként l. Bán Imre: Apáczai, 126. l.

¹³ A transzsubstanciatio a katolikus úrvacsora tanára céloz.

¹⁴ A számításokat a lehetőség szerint ellenőriztem, s az eredmény az állítások sorrendjében a következő:

1. A Saturnusból ledobott kő az utolsó másodpercben körülbelül 5600 kilométert tenne meg, míg a Saturnus egy másodperc alatt a Nap körül pályáján 8,6 kilométert.

2. A szabadon eső test 1., 2., 3., 4., ... másodpercek alatt megtett útjai rendre a következők: $s_1=5$ m, $s_2=20$ m, $s_3=45$ m, $s_4=80$ m, $s_5=125$ m, $s_6=180$ m.

Látható, hogy a második másodpercben megtett út 15 m, azaz $3s_1=$, a harmadik másodpercben megtett út 25 m, azaz $5s_1$ stb. Ha egységnek s_1 -et választjuk, ezt úgy is kifejezhetjük, hogy például a második másodpercben megtett út 3 egység, és csak annyit írunk, hogy 3, akkor például a hat másodperc alatt megtett utat a következő számtani sor adja:

$$1+3+5+7+9+11$$

Ha tehát meg akarjuk tudni, hogy például a hatodik másodpercben mennyi utat tesz meg a szabadon eső test, akkor összeadjuk a számtani sorozat első hat tagját, majd e szám négyzetgyökének kétszereséből levonunk egyet:

$$\sqrt{1+3+5+7+9+11}=6 \\ 2 \cdot 6 - 1 = 11$$

Tehát a hatodik másodpercben a szabadon eső test 11 s_1 utat tett meg, azaz 55 métert. Fentebb is látható, hogy $s_6-s_5=55$ m. Az az állítás, hogy a Saturnusból

a Földre ejtett test esésének utolsó másodpercben jóval nagyobb utat tesz meg, mint a Saturnus gyűrűjének 1 296 000 része, igaz. A Saturnus gyűrűjének 1 296 000 része körülbelül 0,666 km, ez jóval kisebb 5600 kilométernél. Az 1 296 000-es szám eredetét (jelentését) nem sikerült kiderítenem.

3. A geocentrikus világkép szerint a csillagok Föld körül körpályájukat 24 óra alatt teszik meg. Nagy távolságuk miatt, hiszen a legkülső körön, a bolygókön túl helyezkednek el, sebességük is rendkívül nagy. Ezt írvek az óra felé Maróthi aztal, hogy a levegő és az éter olyan ellenállással van felruházva, mely ezt a nagy sebességet nem engedi meg.

¹⁵ Talán a 69. szoltár 35. verséről van szó.

¹⁶ L. Bán J. I. m. 226 j., és M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története a XVIII. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964., 39. l.

¹⁷ „In Astrorum porro, atque universi palatii coelestis contemplatione, quantum locari operam, quantusque fuerit considerat, quam insignis ille, et non sine re familiaris apparatus, tum tot erigillatae accuratissimae coelestium corporum et motuum observationes, ostendunt.” Museum Helveticum, Tiguri, 1746. Part. II. 268. lap.

¹⁸ A levél fotokópiáját lásd a KLTE (Debrecen) könyvtárban. Kiadása folyamatban. „Tubi Astronomici” vásárlásáról egy későbbi (1744. május 17.) ugyan-csak J. Chr. Beckhez írt levelében is megemlíkezik. Szükség van ezekre, mint olyan eszközökre, „quae hoc genus studiorum incundium (sic) reddant auditoribus”: melyek kellemessé tennék a tanulmányok e fajtáját a hallgatók számára. (A levél fotokópiája ugyanott.)

¹⁹ L. mű, 106–107. lap.

²⁰ Debrecen város és Haidú-Bihar megye levéltára, Protoc. Relationum 1742., 43. lap. Lásd még: Zoltai Lajos: Domokos Márton, Debreceni Képes Kalendárium, 1909. 67. lap.

²¹ Az Astronósiával kapcsolatos lapszámzás a KLTE, Debrecen, Földrajzi Intézet Acta Geographica c. 1962. évi kiadványának lapszámait tünteti fel.

²² I. m. 265. lap.

Százéves a Néprajzi és az Iparművészeti Múzeum

Az idei múzeumi hónap keretében ünnepelték meg jubileumi kiállításokkal, tudományos ülésszakokkal a Néprajzi és az Iparművészeti Múzeum centenáriumát.

Budapesti egyetemi hallgatók tanulmányi kirándulása

Október 16-án és 17-én az ELTE Néprajzi Intézetének hallgatói dr. Barabás Jenő és dr. Katona Imre docensek vezetésével tanulmányi kiránduláson voltak az ország keleti részében. A Déri Múzeum vendégeiként megtekintették a Hortobágyot, Debrecen nevezetességeit és természetesen a Déri Múzeumot.

A székelység népi jogéletéről

BALÁS ÉLTES ANDRÁS

A néprajz történetében nem egyszer hangzottak el segélykérő felhívások valamelyik pusztuló népi szokás megmentésére, valamelyik haladófélben levő hagyomány írásos rögzítésére. S ha most mégis ezek számát szaporítjuk, akkor arra súlyos gondok kényszerítenek. A székelység mindmáig számtalan ősi vonást megőrzött, népi jogéletéről van szó, melyet a mind jobban előtérbe kerülő írott, ún. tételes jog rohamosan szorít vissza.

„A jog a társas élet legfontosabb és mindenütt elmaradhatatlan képződménye – s ekként velük a szellemi és tárgyi néprajz művelője lépten-nyomon találkozik”¹ – adja meg a lényeget Papp László, aki e téma kitűnő ismerője. A népi jogélet vizsgálata azonban ezen túlmenően nemcsak néprajzi, hanem történelmi, jogtörténelmi, sőt közvetlenül jogi vonatkozású kutatási terület is. Ezért lenne kimagasló jelentőségű a székelység népi jogéletének s a jogélet történetének beható ismerete. A következőkben ezt szeretnénk néhány kulcsfontosságú terület felvillantásával bemutatni.

A székelység közismerten katonánép volt, s mint ilyen, társadalmi hosszú ideig a sajátos katonai és polgári szervezethez összefonódása, sőt egysége jellemezte. Így jellegzetes szervezeti formája volt gyalogságunknak (ún. gyalogok rendjének) a tizes. (Legalább a XII. századtól, de valószínűleg még régebről.) Természetesen e kategóriának is megvolt a jelentősége békeidőben. Olyannyira, hogy mikor a honvédelem szervezete gyökeresen átalakult, a tizeseket ez tartotta fenn napjainkig (!) is. A tizesek maj feladata egymással váltakozva elvégezni a falura háruló közmunkákat és közös teendőket. Ez egyáltalán arra is szép példa: a nép jogfelfogását tükröző formák akár évszázadokig is fennmaradhatnak – gyakran bármifajta külső támogatás nélkül is.

Az örökösödési jog területén is specifikus jogszokásokkal találkozhatunk. A hazai népi jogkutatás egyik úttörője, Mattyasovszky Miklós erről így ír: „A székely örökösödési törvény szerint a fekvő birtokot csak a fiúgyermek örökölte.”² E törvény már csak a történelemé, de az azokban megnyilvánult szellem mai nap is a székelyké, ki ha csak teheti, lárvát ingóságokban elgigíti ki.”³ Például „Gyergyó-Szentmiklóson az esetek 60 százalékában a földműves kigazda leánygyermekét már férjhezmenetelük alkalmával főképp ingó vagyonnal... kielégíti.”⁴

Sajátos a székelység büntetőjogi felfogásának különös része⁵ is. Ez elsősorban az értékítéletekben s természetesen az ebből folyó tettekben mutatkozik meg. A becsületsértést például lényegesen nagyobb bűnnek tartják az emberölésnél, s az önbíráskodást általában jogosnak tekintik. Valószínűleg ezzel, s még harcias természetükkel magyarázható, hogy feltehetőleg semelyik más magyarlakta vidéken nem olyan magas a véresen végződő

bosszúállások aránya, mint a Székelyföldön. A verekedésekről, bicskázásokról, fejszés támadásokról nem is beszélve.

A történelmi-társadalmi fejlődés az oka a nemzetiségekkel, más nemzetekkel kapcsolatos jogfelfogásuknak is. Hazánkban az egyenrangúság általában a megítélés alapja. Ezért például néprajzkutatóink a legtrikább esetben találkoznak nemzetiségi csúfolódással. Lényegében más a helyzet a székelyek közt. Ennek bizonyítására egy Kriza János által gyűjtött népdalrészletet hozzuk fel. Hangsúlyozzuk, hogy ez még a finomabb hangneműek közül való:

Hadd igyék a német sert,
Ne bántuk a jó embert,
De táguljon a háztól,
El nem férünk egymástól.

Egyébként az ilyenfajta népdalok, mondások egyáltalán nem mennek ritkaságszámba. Kellő magyarázatát pedig a sok vihart látott székelység idegenekkel vívott, szakadatlan élet-halál harca adja meg.

Igazi különlegességszámba mennek a népjog határterületét jelentő székely falutörvények is. Bennük a nép maga alkotott írásos törvényt saját magának, mindig az egyhangúság szigorú alapján állva. Ez utóbbi a székely nép egységét volt hivatva biztosítani. E falutörvények emléke napjainkig is fennmaradt. Ezt bizonyítja, hogy 1946-ban a bukovinai székelyek Tolna megyei letelepedésükkor újra felvetették egy ilyenfajta „szerződés” készítésének gondolatát.⁶

Általánosságban a népi jogfelfogásnak mindig nagyobb szerepe volt a Székelyföldön, mint más vidékeken. Elég, ha arra utalunk, hogy a székely székelyeknek annak idején egyáltalán nem volt saját, a polgári lakosságtól elkülönülő fegyveres ereje. Még a rendőri funkciók elvégzésére sem! A határozatok végrehajtásáról maga a nép gondoskodott. A tételes jog pedig csak a XV. század közepén (!) kezd meg előrenyomulását, de akkor is messze lemaradva az országos fejlődéstől.

Mindezeket túlmenően, mint említettük, a székelység népi jogszokásainak általános jellemzője, hogy rendkívül sok archaikus vonást őrzött meg (hasonlóan egyéb, közismert népszokásaihoz). Kutatóira ezért is várna különösen bő aratás. Csak idejében végezzék!

JEGYZETEK

¹ Papp László: Népi jogszokásaink népművelői kérdéseiről. Ethnographia. 1939. 68. l.

² Kivéve természetesen az ismeri fiú-leányosság intézményét. BFA.

³ Mattyasovszky Miklós: Törzsröklési jog és törzsröklési szokás. Bp., 1904. 388.

⁴ U. o.

⁵ Jogi kitérés, mely az anyagi büntetőjogban, többek között az egyes bűncselekményekre kiszabható büntetések nemére, mértékére, határaitra vonatkozó részt foglalja magában.

⁶ Lásd: Bodor György: Székelyek a Dunántúlon. (Kéziratban.)

A mezőgazdasági bérmunkások (szolgák, napszamosok, részesek) Hajdúnánáson és Hajdúböszörményben a XVIII—XIX. század fordulóján

BENCSEK JÁNOS

A szabad hajdúvárosok késő feudális kori társadalmi rétegződését tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a mezővárosokban számottevő azoknak a száma, akik szellérsorban élnek, s a mezőgazdasági bérmunkából tartják el magukat, családjukat. Számuk a XVIII. században egyre duzzad a jobbagyfalvak ide menekülő lakosai révén. Ezek a városok elsősorban a *kertsegeken* adnak helyet a jövevényeknek.¹ Ezért népesedett be Hajdúböszörményben is már a XVIII. század vége felé az *ólaskertek* öve.²

Mezővárosaink gazdag családjai jól szervezett gazdálkodásukban már számoltak ezzel az olcsó munkaerővel. Nem engedték tehát szabadon kiáramlani azt a városokból. Hajdúböszörmény magisztrátusa 1795-ben így rendelkezett: „... senki addig az ideig míg a város szénája bé nem leszzen hordva, a Nyírbe avagy akár hova nyomtatni vagy akármi némű dologra menni a városról ne merészelen”.³ Erre azért volt szükség, mert „a város napi számmal élő lakosai... minden esztendőben tavasszal mindjárt a Dolog időnek bekövetkezésével sokan egész Házk népvél együtt a Városról magokat más Határokra dolgozni kiveszik, nem annyira azért, hogy másutt többet fizetnek..., hanem a város szolgálatját inkább elkerülhessék”.⁴ De nemcsak a város csorbult az ingyenmunkások illetlen vándorlása miatt, hanem „a Gazdaság tartó embereknek nagy fogyatkozásokra, s hátra maradásokra lenni (is) tapasztaltatván az, hogy a derekas dolog időnek bekövetkezésére a napi számmal élni szokott emberek a Lakosok közül más határra dolgozni szíjjel osztottak... (ezért) senkinek a nótáriusok passust adni ne merészelenek (1799)”.⁵ Máskor „tapasztaltatván, hogy a cseléd nem kapásnak egy fő oka van ez idő szerént, hogy a Cselédnek való személyek Sz és Királyi Debreczen Városában veszik magokat szolgálatra a nélkül, hogy magokkal bizonyosság levelet vinnének”.⁶

Ha tehát valaki e városokból *idegen határra* ment munkát vállalni, akkor előbb a nótáriusi hivatalban *passust* szerzett. Természetesen bizonyos esetekben megkapják a munkát keresők a megfelelő bizonyáglevelét. Az 1794-es szűkös esztendőben Hajdúböszörményből többen kerestek takarást Szabolcs vármegyében, Diószeg és Székelyhid környékén,⁷ melyhez a magisztrátus hozzájárult. Arra is van példa, hogy Hajdúböszörménybe Tisza baljáról jöttek munkát (takarást) vállalni.⁸ 1812-ben „egy bizonyos Tiszra hátra való ember... részes aratója volt” az egyik hajdúböszörményi gazdaságnak.⁹ Hajdúnánásra az 1820-as években rendszeresen jöttek *vidéki aratóemberek*.

A városi magisztrátusok három bérmunkástípust különböztettek meg, és pedig az éves cselédeket vagy szolgákat (de conventiós cselédnek is ne-

vezik őket), a napszamosokat és a részes munkásokat. Külön csoportként kezelték a pásztorlásban részt vevő bojtárokat, számadókat.

Mivel e városok magisztrátusai a módos parasztszaládok képviselőiből állottak, ezért a már részletezett bérmunkások alkalmazásának a feltételeit időről időre e testületek határozzák meg. Így elérhették, hogy kellően alacsony bérért foglalkoztatták gazdaságukban a szükséges munkaerőt. Már a XVIII. század végén rendre rögzítik a szolgák, a napszamosok bérét, illetve a részesek jövedelmét.

Hajdúböszörmény tanácsa az 1800-as évek elejétől november hónapban évente meghatározza a cselédek alkalmazásában követendő eljárást. Mivel „a Szolga s Szolgáló fogadás ideje közel van, arra nézve, hogy a (szabálytalanságok megelőzessenek), ... meghatározott, hogy a Szolgáknak a bérébe vetésé igéni nem lehet (1806)”.¹⁰ 1807-ben „Esküdt Birki István úr (bejelentvén), hogy most is már... minék utánna több ízben meghirdettett... e beállott esztendőre 100 egész forintot ígért a szolgájának”.¹² Tehát mind a szolgát, mind a gazdát korlátozták a bérek meghatározásakor.

Hajdúnánás tanácsa 1811-ben részletesen foglalkozott a szolgák és szolgák fizetésével. „... Bérek a mostani rendkívül való folyására nézve a Pénz forgásának, úgy határozatasson, hogy a legöregebb gazda szolgának is régi Bankóban 150 Rft-nál, két köből vetésnél és két pár csizmánál több ne allyáltasson, a kis szolgának valamint a szolgáloknak is pedig a Bérek ehhez alkalmaztatva allyántasson.”¹³ E határozatból a cselédség rétegződése, s azok minősítése is kiolvasható. Hajdúnánáson továbbra is rendre születnek a *cseléd regulációk*: „A legelső Gazda Szolgának is 30 Rft fizetessen, hat véka vetésen és két pár csizmán felül ne limitáljon... A legelső sütő-főző szolgáloknak 25 rft, egy pár új és másik fejelés csizma... fizetődjön.”¹⁴

A cselédek életét gyakran megkeserítették a *szörnyűg* (fukari, fősvény) – Hajdúnánás –, a *szarazpipás* – Hajdúböszörmény – gazdák. 1790-ben is a szolgát gazdája „árpa kenyérral és korpa ciberével” tartotta.¹⁵ Életük szabályozására álljon itt a hajdúnánási példa: „Hogy Ns Bözörmény Várossának példája szerint követtessen az a hasznos rendtartás, hogy minden reggeli hajnalna, nevezetesen nyárban három, télben pedig négy órákor edgyik harang meghütattasson és az által a cselédeknek a felkelésre jel adasson.”¹⁶

A város napszamosai voltak az alkalmi munkások, akik szívesen kasáltak, gyűjtöttek, boglíváltak, tengerit és szőlőt kapáltak, szőlőt kötöttek, kutat ástak, csöváltak (legelő elhatárolás), nádat vágtak stb. Már az 1790-es években rendszeresen meghatározták a napszám-béreket. Hajdúböszörményben 1792-ben e határozatot hozta a tanács: „Tizedesek által hányként meghirdettett, hogy a férfi Kapásoknak négy Garasával, a leány és asszony kapásnak hét pollturalva fizessenek... fizetni többet nem szabad, ... mely Napszamos pedig a meghatározott fizetésért nem akarna kapálni 15 érezhető pálczékkal büntettetik.”¹⁷ A napszám-bér megszábasakor figyelemmel vannak a munkavállaló nemére (férfi, nő), a fizikai erőnlétére (erős, gyenge) is.¹⁸

A napszám-bérek meghatározása (Hajdúböszörmény)

Évek	1795	1800	1805	1811	1814
Erős férfi kaszás	10	—	24	60	20
Gyengébbnek	7	—	17	ua.	ua.
Erős férfi kapásnak	7	15	17	ua.	ua.
Gyengébbnek	6	12	14	ua.	ua.
Erős asszonynak	6	10	14	ua.	15
Gyengébbnek	4	10	14	ua.	15

A napszámberék meghatározása (Hajdúnánás)

Évek	1804	1813	1816	1817	1820	1824
Kaszásnak, kapásnak, boglyázónak (férfi)	17	17	60	30	20	20
Gyűjtő férfi	15	15	45	30	20	20
Kapás, gyűjtő (nő)	12	12	30	18	15	15
Szőlőkötő	7	6	18	9	7	8

(a pénzegység krajcárokból adott!) A kútások napszámberé Hajdúnánáson 1828-ban 48 krj, a csóvahányóké 30 krj.¹⁹

A városi magisztrátusok természetesen mindenütt alkalmazták a rendelkezésükre álló kényszerítő eszközöket, hogy biztosíthassák az olcsó munkacíműt. „Aki pedig itten munkát találhatna, még is e határról dolgozni ki megyen... a háza eladattatik, télire sem fogadtatik bé a városba (Hajdúböszörmény, 1905).”²⁰ 1808-ban ugyancsak e város tanácsa így indokolja tilalmát: „... sok asszony és leány azért nem megy napszámra... hogy már előre azzal kecsegteti magát, hogy majd takaráskor Élet fő szedegetésével többet keres, mint ha napszámra jár.”²¹ Az *Életű* (életfő, a kalász) szedegetését mind két tanács rendszeresen tiltja. „Senki Élet főt szedni ne merészeljen, mert mint tolvaj fog büntetődni (Hajdúnánás, 1804).”²²

A napszámok bérébe számolták a napi étkezést is. Hajdúböszörményben a magisztrátusi határozatok mindig elkülönítik a *gazda kenyere*n végzett munkát. Így a fenti táblázat első oszlopának értékei így módosulnak, ha a gazda étkezeti napszámait: „Erős férfi kaszásnak, boglyásónak 30 krj. Gyengébbnek 24 krj. Erős férfi tengeri kapásnak 24, gyengébbnek 18, erős asszonynak gyűjtésért, kapálásért 18, gyengébbnek 14 krj.”²³ Általában étkezést esetén csak fele napszámér járt. Az étkeztetés jellegére az 1811-es hajdúnánási határozat utal: „A napszámoknak és fejős Juhászoknak napjában háromszornál többször enni adni nem szabad.”²⁴

A részes munkásokkal elsősorban a gabonafélék takarása és nyomatása körüli munkákra alkalmazták. Természetesen a részes munkások bérért is szabályozták a városi tanácsok az 1800-as évek elejétől.²⁵

A takarásért járó termény-hányad (Hajdúböszörmény)

Évek	1803	1806	1808	1811	1816
Őszi kalászosok	8d	12—13d	12—13d	14d	14d
Tavasziak	9d	10d	—	10d	13d

A takarásért járó termény-hányad (Hajdúnánás)

Évek	1804	1812	1816	1817
Őszi kalászosok	11—12d	15d	16d	17—18d
Tavasziak	—	14d	15d	15—16d

[A számok a hányadot, pl. 3d (harmad) jelölik.]

A gazda által kiadott részesedés jellegét a két fél megegyezése szabta meg, lehetett *gazul* és *szeműl* részlení. „Király István és Békési Mihály... részes takarók voltak és a részekre jutott 20 boglya árpát és 14 boglya rost Virágos Sándor uram mind ott hagyta veszni, el nem nyomatták (Hajdúböszörmény, 1793).”²⁶ A részesek is vállalhatták a munkát a *gazda kenyere*n.

s ebben az esetben kevesebb bért kaptak.²⁷ „Zolnai Imre... a nyári dolgozó időkben gazdájával le főzetven az ételt... (nem ment dolgozni, részébe takarni)... elromlott az étel. (Hajdúböszörmény, 1972).”²⁸ A nyomatást is *részében* vállalták.²⁹ A *villásoknak* már a kikötött időre meghatározott bért fizetett a gazda: „Bogdány Samu panasolja, hogy Böszörményi Mihály ötlet villásnak megfogadta, ígért neki villásságáért két kőből rost, egy kőből búzát és egy kőből árpát...”³⁰

JEGYZETEK

¹ „Mező János jelenti, hogy ennek előtte két esztendőkkel meg házasodván **tsak** nem mindjárt házassága után az édesatyjától külön vált, azolta hoi egyik, hol másik jo enner hazáa, kertjében seuetekppen lakott, mint ifju ember meg most meg nem gyerekeskedik addig iparkodna keret szerezni.” Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Hajdúböszörményi tanács jegyzőkönyvei, V. A. 1/a (továbbiakban rövidítve csak Hb. jkv.) 11., 1977. No. 601.

² Uo. 6. 1792. No. 756.
³ Uo. 9. 1795. No. 457.
⁴ Uo. 10. 1796. No. 230.
⁵ Uo. 11. 1799. No. 239.
⁶ Uo. 14. 1807. No. 51.
⁷ Uo. 8. 1794. No. 371. és 392., 451.
⁸ Uo. 17. 1810. No. 697.
⁹ Uo. 20. 1814. No. 110.
¹⁰ Hajdú-Bihar megyei Levéltár Hajdúnánási tanács jegyzőkönyvei, V. A. 30/a (továbbiakban rövidítve csak Hn. jkv.) 13. 1829. No. 233.
¹¹ Hb. jkv. 14. 1806. No. 62.
¹² Uo. 1807. No. 16.
¹³ Hn. jkv. 9. 1811. No. 386.
¹⁴ Uo. 11. 1819. No. 3.
¹⁵ Hb. jkv. 5. 1976. „únus”.
¹⁶ Hn. jkv. 9. 1811. No. 385.
¹⁷ Hb. jkv. 6. 1792. No. 557.
¹⁸ Uo. 8. 1795. No. 335.; 11. 1800. No. 469.; 13. 1805. No. 166.; 18. 1811. No. 629.; 20. 1814. No. 681.; Hn. jkv. 12. 1824. No. 156.; 1804. No. 121.; 1813. No. 211.; 10. 1816. No. 191.; 1817. No. 163.; 11. 1820. No. 157.
¹⁹ Uo. 14. 1831. No. 300.; 1828. No. 279.
²⁰ Hb. jkv. 13. 1805. No. 166.
²¹ Uo. 15. 1808. No. 240.
²² Uo. 9. 1795. No. 443.; No. 494.; 10. 1798. No. 311.; 11. 1800. No. 582. Hajdúnánás jkv. 9. 1804. No. 141.; 10. 1815. No. 314.
²³ Hb. jkv. 8. 1795. No. 336.
²⁴ Hn. jkv. 9. 1811. No. 266.
²⁵ Hb. jkv. 12. 1803. No. 264.; 13. 1806. No. 194.; 15. 1808. No. 293.; 18. 1811. No. 777.; 22. 1816. No. 707.; Hn. jkv. 9. 1804. No. 105.; 1812. No. 155.; 10. 1816. No. 232.; 1817. No. 178.
²⁶ Hb. jkv. 7. 1793. No. 123.
²⁷ Hn. jkv. 10. 1815. No. 289.
²⁸ Hb. jkv. 6. 1792. No. 970.
²⁹ Uo. 10. 1796. No. 443.; 11. 1799. No. 420.
³⁰ Uo. 6. 1792. No. 817.; 11. 1799. No. 477.

Sarkadi Imre-émlékiállítás a Déri Múzeumban

A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Déri Múzeum közös rendezvényeként *Miklós Róbert*, a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa július 26-án nyitotta meg a Sarkadi Imre-émlékiállítást. A Debrecenben született és élt írónak a kiállítás méltó emléket állított.

Ritka madárfajok, szokatlan vendégek Debrecen város környékén

(Kiegészítések A debreceni Nagyerdő madárvilága című cikkünkhöz,
illetve adalékok Hajdú-Bihar megye madárfaunájának ismertetéséhez)

ARADI CSABA-FINTA ISTVÁN

Az utóbbi években szerencsénk volt regisztrálni Debrecen környékén néhány ritkaságszámba menő madárfaj feltűntét.

Ezek jobbára vonulási időben előforduló példányok voltak, ám a felsorolásban költéssel próbálkozó, sőt megtelepedő és esetleg terjeszkedő faj is akad.

Több azok száma, melyek az ismert biotópunktól messze, ahhoz hasonló vagy esetenként egészen eltérő környezetben tűnnek fel az őszi-tavaszi vándorlás idejében. E távolabbi tájak madarai amilyen gyakoriak szokott élőhelyeiken, oly nagy meglepetést okoznak megpillantva őket idegen területeken. Példa erre egy *poegem* - *Ixobrychus minutus* (L.) -, mely a Nagyerdei-park egyik taván 1964. júniusában több napig tartózkodott. Táplálékot bőven talált magának az akkoron sok vízirovarral, apró halakkal telj tóban.

Másik figyelemre méltó eset volt, mikor a Kossuth Lajos Tudományegyetem Botanikus Kertjének pár négyzetméternyi kis taván 1964. szeptemberében egy *jégmadár* - *Alcedo atthis* (L.) - jelent meg, s egy napig ottartózkodása eredményeképp a megfelelő nagyságrendű aranyhalivadék teljesen eltűnt a vízből. Sokkalta ritkébb a *bubos cinke* - *Parus cristatus* L. - feltűnése az Alföldön. Egyetlen alkalommal, 1960. februárjában figyeltük meg egy példányt a Nagyerdő-park egyik feketefenyő-csoportjában.

A *kékbecsűt* - *Luscinia svecua* (L.) -, ez amúgy is ritka madárnak 1963. szeptemberi előfordulása a Nagyerdő Pallag felőli végén (Iván Béla adata) sem kisebb kuriózum.

Ugyancsak a pallagi erdészház környékéről hozták be az Agrártudományi Egyetem Állattani Tanszékének preparátorához, Iván Bélához egy 1970. januárjában elejtett *kékes rétihéját* - *Circus cyaneus* (L.) -. Szintén kóborlás közben odatévedt egyed volt.

A *keresztcsőrű* - *Loxia curvirostra* L. - nem rendszeresen, amellet kevés alkalommal jelenik meg az Alföldön, leginkább tavasi és őszi vonulásakor. Mindkét időszakból észleltük előfordulását: 1963. júniusában és 1964. szeptemberében.

A Hortobágyon szinte rendszeres téli vendég a *hósármány* - *Plectrophenax nivalis* (L.) -, városunk közelében azonban csak egyszer láttuk: 1967. januárjában.

A *hajnalmadár* - *Tichodroma muraria* (L.) - Kárpátokból leereszkedő egy-egy példányra megjelenésének több debreceni adatát tartják számon. Főként a Kossuth Egyetem nagy, központi épületkétszeme csalja ide őket, maugunk is ott láttuk két ízben: 1962. novemberében és ugyanez év decemberében.

Meg kell említenünk a *vándoróiyom* - *Falco peregrinus Tunst.* - (1961. december; 1963. január; 1970. január) és a *kereszen* - *Falco cherrug Gray.* -

(1961. április és 1963.) előfordulásait is. Számuk napjainkban már igen megfogyatkozott hazánk területén.

Ragadozóink közt jelentős még a *törpesas* - *Hieraaetus pennatus* (Gm.) időnkénti feltűnése a környéken. Egyetlen bizonyított fészkelése Sátorj József közléséből (Aquila, 1939-42.) ismert Halápon, ám Pátkai Imre is utal Debrecen körüli jelenlétére az 1950-es évekből (Aquila, 1948-51.). Ezek mellett a Nagyerdőből 1967. májusi adatunk áll, s Halápon 1970. júniusában láttuk egy alkalommal.

A régmúlt idők gyakoribb *hoilója* - *Corvus coax* L. - ma már inkább középhegységeink szórványos lakója lett. Alföldi megtelepedése ritka és ideiglenes. A közeli Bánkon a 60-as évek elején fészkelte („hála” a tojásgyűjtőknek, rövid ideig), de a Nagyerdőben csak néhány napig tartózkodtak a megfigyelt példányok (így 1970. áprilisában is).

A *léprigó* - *Turdus viscivorus* L. - Halápon már szinte rendszeres fészkelőnek mondható, igaz, hogy csak évi egy-két eset alapján. A Nagyerdőből csupán egy költési adatunk van, 1967-ből, de várható későbbi megtelepedése is.

Megyénk avifaunájának érdekes színezőeleme a hortobágyi halastavak, nagyobb víztükrök egyáltalán nem gyakori téli vendége, a *csüllő* - *Rissa tridactyla* (L.) -. Az Agrártudományi Egyetem Állattani Tanszékére 1970. novemberében került egy példánya az északi tengerpartokról, madárhígyek ismert lakójának, mely csak vonuláskor érinti hazánkat gyér számban.

A *flamingó* - *Phoenicopterus ruber* (L.) - hazai megfigyelési adatainak száma nem éri el a tizet. Első kézrekerült példánya pedig 1953. július 24-én, Tápiai-csöcs mellett esett. A másodikkal megyénk büszkélkedhetik, melyet 1969. december 4-én lőttek Derecske határában. A fiatal példányt - mely jelenleg az Agrártudományi Egyetem Állattani Tanszékének Gyűjteményét díszíti - Kincses Gyula, tanár szakértő preparátori keze keltette életre. (L.: fénykép!)

Noha vonuló madár, mégis szokatlan távolságra jutott el, hisz a faj költőterülete a +24 °C-os izotermától Délre fekszik, nagyobb telepei pedig legközelebb Nyugat-Európában (Rhône-delta) találhatók.

A derecskei példány elejtésének dátuma is figyelemreméltó, ugyanis e melegebb éghajlathoz szokott faj többi hazai előfordulási július és augusztus hónapokra esnek.

Számunkra az egyik legnagyobb meglepetést a *feketegolyó* - *Ciconia nigra* (L.) - nagyerdei fészkelése okozta. Az erdő Keleti felének Észak-Nyugati sarkán, idős tölgyesfolt közepén, kb. 17 méter magasban vették észre a tojásokon ülő madarat 1968. május 20-án. Sajnos, csupán május 27-ig kotlott, mikor a közelben meginduló favágási munkák miatt eltűnt a vidékről.

Feltehetően valamely folyómentő mocsárerdő kivágása miatt eredeti fészkelőhelyét vesztő pár talált itt lehetőséget rövid megtelepedésre.

Különös helyet foglal a felsorolásban a *vöröstejű gébics* - *Lanius senator* (L.).

Nagyalföldi megjelenése az irodalom alapján is bizonytalan, különösen Debrecen környéki előfordulása adott a legtöbb vitára okot. Itt Lovassy Sándor óta (1870.) senki sem észlelte.

Neves ornitológusunk, Nagy Jenő is csak feltevéseiben utal arra, hogy az 1860-as évekig gyakori lehetett a vidéken. Maga sosem látta Debrecen vidékén, adatait Lovassytól, illetve Kovács Jánostól, a hajdani Református Gimnázium tudós tanárától vette. Ez adatok a legjobb indulat mellett is kétségesnek tűnnek, hisz tetemes részük bizonytalan alapon nyugvó fészkelő-meghatározásokon áll. A színben és méretben olyannyira változó tojások ugyanis nem adhatják döntő bizonyítékait korábbi előfordulásainak.

A Derecskén, 1969. december 4-én elejtett flamingó
(Preparálta: Kincses Gyula tanár) Foto: Györy Ferenc

R

70
rác
első

ksége

Kondor György- emlékkiállítás a Déri Múzeumban

Augusztus 27-én dr. Pogány Ö. Gábor, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója nyitotta meg a debreceni származású Kondor György festőművész emlékkiállítását. A művész a munkásmozgalom mártírja, művészete a legszorosabb kapcsolatban áll Derkovits Gyula, Dési Huber István művészetével.

A Múzeumi Kurír kötetei

A Múzeumi Kurír egyes számairól sajnálatosan lemaradt az az imprimatura, hogy tíz szám alkot egy kötetet. Minden 10. számban az előző tíz számról tartalomjegyzéket, mutatót, valamint angol nyelvű összefoglalót közlünk.

Felhívjuk a Múzeumi Kurír olvasóinak a figyelmét arra, hogy a folyóiratot tíz számonként kötéssé kell össze. A jövőben az egyes számokon a kötet-számot is jelölni fogjuk.

meglepetést okozott az év-
találkoztunk vele, 1970.
yugatra, kb. 250 méterre
s a később naposra for-
n.
e is gondolhatunk, való-
zemberben.
szaknyugati sarka köze-
s-pár által jelezve akad-
únek tartjuk.
ik azokat az adatokat vet-
emellett saját megfigye-
zítése céljából tartottuk

I. NEPPER
1892. 4. 10.
47-48.

I. BOLVA
A
Kecskemén. = H. K.

is
művesség a XVIII-XIX.
ákózi Múzeumban mu-
n a Déri Múzeumban
anyaggal Hajdúböször-
tama alatt került bemu-
l. évkönyve
ont évkönyve, az 1969-
alon, számtalan illusz-
feldolgozást tartalmaz.
s jelenére vonatkozóan.

A Derecskén, 1969. december 4-én elejtett flamingó
(Preparálta: Kincses Gyula tanár) Foto: Györy Ferenc

H. sz. 2. - Könyvtárellátó kat.

107
081
0210

Lovassy 1870-es utolsó megfigyelése után nagy meglepetést okozott az évszázadnyi idő elteltével való új feltűnése.

Első alkalommal a nem messze fekvő Halápon találkoztunk vele, 1970. május 2-án. Esős reggelű napon, a csárdától Észak-Nyugatra, kb. 250 méterre levő akácirtás sarjadó cserjésében pillantottuk meg, s a később naposra forduló délelőtt folyamán többször is láttuk a környéken.

A megfigyelés dátumát tekintve megletelepedésére is gondolhatunk, valószínűbb azonban, hogy megkésétt vonulóval állunk szemben.

Másodízben május 8-án a debreceni Nagyerdő Északnyugati sarka közelében levő nagyobb akácos közepén, tövisszűrő gébics-pár által jelezve akadunk rá. Itteni megjelenését a halápival azonos értékűnek tartjuk.

Zárszóként megemlítjük, hogy a felsorolásban csak azokat az adatokat vetjük fel, melyek az irodalomban még nem szerepeltek, emellett saját megfigyeléseink.

Közlésüket vidékünk avifaunája képeinek kiegészítése céljából tartottuk szükségesnek.

Népi bőrművesség kiállítás

Főleg a Déri György hagyatékából rendezett Bőrművesség a XVIII–XIX. században c. kiállításunkat először Sárospatakon, a Rákóczi Múzeumban mutatuk be. Részben változtatott anyaggal április 16-án a Déri Múzeumban nyitottuk meg. Innen került ki ugyancsak változtatott anyaggal Hajdúböszörménybe, ahol a hajdúsági nemzetközi művésztelep tartama alatt került bemutatásra. A kiállításon leprello is készült.

Megjelent a Déri Múzeum 1969–70. évkönyve

A közelmúltban megjelent a Déri Múzeum összevont évkönyve, az 1969–70. évről. A reprezentatív kiadvány több mint 700 oldalon, számtalan illusztrációval, több adatközlést, tanulmányt, összefoglaló feldolgozást tartalmaz. Elsősorban városunk és Hajdú-Bihar megye múltjára és jelenére vonatkozóan.

Kondor György- emlékkiállítás a Déri Múzeumban

Augusztus 27-én dr. Pogány Ö. Gábor, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója nyitotta meg a debreceni származású Kondor György festőművész emlékkiállítását. A művész a munkásmozgalom mártirja, művészete a legszorosabb kapcsolatban áll Derkoviits Gyula, Dési Huber István művészetével.

A Múzeumi Kurír kötetei

A Múzeumi Kurír egyes számairól sajnálatosan lemaradt az az imprima-túra, hogy tíz szám alkot egy kötetet. Minden 10. számban az előző tíz számról tartalomjegyzéket, mutatót, valamint angol nyelvű összefoglalót közlünk.

Felhívjuk a Múzeumi Kurír olvasóinak a figyelmét arra, hogy a folyóiratot tíz számonként költessék össze. A jövőben az egyes számokon a kötet-számot is jelölni fogjuk.

Egy ismeretlen Mata-metszet ürügyén

SZABÓ ISTVÁN

Hosszú éveken át – 1916-tól a felszabadulásig – Csohány Endre volt a debreceni Városi Levéltár igazgatója. Statisztikai hivatalban induló pályája folytatásaként a levéltári is kimutatások készítését szorgalmazta. Rendkívüli szorgalma agglégény életmódjával szinkronban rengeteg hasznos munka végzésére készítette, messze a hivatalos időn túl is.

1929-ben fiatal történést kapott maga mellé munkatársul. Szabó Béla beletanulva a levéltári munkába, rövid időn belül nélkülözhetetlen embere lett. Ő volt nemcsak a folyamatos ügyek intézője, de ő végezte a levéltári szakmunkát, s ő látta el a kutatószó-gálatot. Eleinte főnökéhez hasonlóan éjjel-nappali tartózkodással, illetve lényegesen tovább, mint a közhivatalokban akkoriban szokásos hat óra. Egészen addig, míg egy alkalommal, már a délutáni túlmunka idején Csohány érdeklődésére – Hol van Szabó úr? – Nagy úr, a titkár azt a választ adta: Szabó úr elment korcsolyázni.

Csohány az eset néhányszori megismétlődése után anélkül, hogy a távollmaradás miatt szót emelt volna, tudomásul vette a „lázadás” tényét. Megelégedett azzal, hogy Szabó Béla ezenkívül csak a hivatalos munkaidőben végez munkát. Megelégedett azzal, hogy ifjú segítsége őt minden levéltári hivatalos munka alól mentesíti, s ő kedvenc időtöltésének, a tanulásnak hódolhat, mely ekkor már olyan méreteket öltött, hogy a Csohány tanító japán, angol, német nyelvtanárak egymásnak adták a levéltár ajtájának kilincsét.

A munkatársak tehát nagyon jól kiegyeztek egymással. Csohány tanult és a városban levő millió társaság és bizottság résztvevőjeként e közfunkcióknak tett eleget, Szabó Béla pedig végezte a levéltárban adódó valamennyi munkát saját üteme és belátása szerint. Ebben a békés egymás mellett élés légkörben került a levéltári kollektívába a kormány nyomorenyhitő akciója keretében és valószínűleg az egyetem filozófia professzora, Tankó Béla ajánlására 1937-ben a filozófia szakon frissen végzett *Mata János* – ÁDOB-osként.

Feladata nem volt túlságosan nagy. Segítenie kellett abban a munkában, amit Csohány helyett Szabó Béla is könnyedén győzött. A minimális kötelező munkán túl így is bőseges idő maradt a magvas beszélgetésekre. A tág érdeklődésű Szabó Béla, aki hosszú debreceni diákoskodás alatt (négy évi jogászokodás után végzett csak a bölcsészkaron) a diákoknak biztosított tanszabadságot jól kihasználva saját szakán kívül is sokáig hallgatta a Debreceni Egyetem akkori nevezetességeit: Tankó Béla és Karácsony Sándor előadásait – egyszerű partnernek bizonyult a filozófus Mata János számára.

A levéltárban adódó mechanikus munkák közben hosszú, parázs viták alakultak közöttük, amelyek gyakran folytatódtak a hamarosan jó barátságba keveredett kollégák szegényes otthonában is.

A kialakult barátságban, a két kolléga egymás iránti becsülésének számtalan apró megnyilatkozása volt. Szabó Béla volt a tehetősebb, aki 100 pen-

gőn felüli fizetéséből az egy szoba konyhás lakásában élő háztartásbeli felesége mellé – a kor akkori, ma már neveléségen ostoba nagyizolásnak tűnő szokásának megfelelően – havi 8 pengőért még bejárónőt is tartott. Matának 80 P-ből feleségét, kislfiát és anyósát is el kellett tartania. Ebből a fizetésből a „Hölgy” cigarettát még a tehetősebb Szabó sem szivhatta csak félig, mert másik felére a barát, Mata tartott igényt.

Csekély jövedelmüket megrendelésre készített doktori disszertációk irásával egészítették ki. 100 pengőért készítettek egyet. S jellemző, hogy mindketten jónéhányat elkészítettek ugyan. Szabó Béla – később Zala megyei főlevéltáros – a sajátját soha nem írta meg.

Mata a baráti gesztusokra ugyancsak baráttan válaszolt. Jellegzetes stílusának minden jegyét felsorakoztatva készített egy a nyilvánosság előtt mindmáig ismeretlen kis munkát (Ex libris Belae Szabó), s azt a ducal együtt barátjának ajándékozta. A hatalmas faragott iróasztalnál ülő s a régi fölián-sokat gyertyafényénél is vidám érdeklődéssel olvasó középkori figura nemcsak Mata egyik kiváló alkotása, de egyben a tulajdonos, Szabó Béla nagyszerű jellemrajza is. S emellett benne van a két barát, a két mély-bölcs kutató

szellem fölényes, értékeket megkülönböztetni képes tudása is azoké, akik pl. az egyik alkalommal nagy vidámság és nevetgélés közepette vetették tüzre azokat a Csobán megbízásából szorgalmasan összegyűjtött, kivágdosott és általuk felkaszírozott újságcikkeket, amelyek az országban akkoriban megjelenő valamennyi napilap vasárnapi számaiban Mussoliniról tudósítottak.

1939-ben, amikor Szabó Béla Zalaegerszegeen kapott levéltárvezetői állást, a két barát messze került egymástól. A kapcsolat azonban nem szakadt meg. Szabó Béla ma is megbecsüléssel őrzi e baráti kapcsolat dokumentumait. Olyanok vannak ezek között mint Mata doktori disszertációja, a Mata illusztrálta Ludas Matyi dedikált példánya stb.

S ezen kívül számtalan vidám és komoly közösen átélt feledhetetlen esemény emléke.

Kerényi István emlékkiállítás

Augusztus 5-én dr. Dankó Imre megyei múzeumigazgató nyitotta meg a Déri Múzeumban *Kerényi István* sátoraljaiújrhelyi festőművész emlékkiállítását halálának első évfordulója alkalmából.

Személyi változások a múzeumban

Január 15-*el Csorba Csaba* régész-túzeológus megvált a Déri Múzeumtól (a Budapesti Történelmi Múzeumba helyezték át), január 16-tól kezdődően az általános művelődéstörténelmi múzeológusi statusra kinevezést nyert *dr. Papné, Szalay Emőke* múzeológus, aki korábban szerződésesként a néprajzi gyűjteménynél dolgozott. Ugyanakkor (január 1-től) *Preczner Gáborné* kinevezést kapott nyilvántartói állásra. *Géder Ildikó* adminisztrátor január 31-*el megvált az intézménytől. Helyére február 1-vel Tóthné, Horváth Ildikó* került.

Tereprendezés a herpályi romnál

Berettyóújfalui Nagyközségi Tanács támogatásából a herpályi csonkatorony mellett augusztus-szeptember hónapban tereprendezési- és régészeti kutatási munkát folytatott a Déri Múzeum. Ennek során az északi orony, valamint a szentély alapfalait és a déli pillérsor egyikét sikerült feltárni. A tereprendezéssel részben előkészítették a jövő évi további nagyarányú kutatómunkát, részben jelenlegi állapotában is megyénk legértékesebb Árpád-kori műemlékének környezetét tették bemutatathatóvá. A berettyóújfalusi Arany János Gimnázium történelmi szakköre *Szima Magdolna tanárnő* kezdeményezésére 10 anuló társadalmi munkájával járult hozzá a tereprendezési munkák mielőbbi befejezéséhez.

Néprajzi szakosztály a TIT-ben

Február 4-én dr. Balassa Iván, a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke jelenlétében a TIT keretén belül Néprajzi Szakosztály alakult. Az új szakosztály elnöke *dr. Dankó Imre*, titkára *dr. Dobrossy István* lett.

A hagyományos családi ünnepek átalakulásáról Hajdú-Biharban

PERECSENYI SÁNDOR

A néprajztudomány kutatói már rámutattak arra, hogy a népi kultúrában gyökeres változások következtek be a felszabadulást követő időben s ez a változás, tulajdonképpen nagymértékű átalakulás napjainkban is tart.

A régi falu társadalmi kötöttsége felbomlott és átalakulóban van. Az új szocialista jellegű közösségek a kialakulása követelmény. Ennek megvalósítása érdekében a társadalmi intézményeknek és szervezetüknek, vezető értelmiségi szakembereknek, pedagógusoknak és mindenkinek, akiknek nem lényegtelen az új falu szocialista közösségének megteremtése igen sokat kell munkálkodniuk. Az új kialakítása érdekében már eddig is történtek lényeges előrelépések. Egyik ilyen terület a családi jellegű szertartások szervezése. A családi jellegű társadalmi szertartások elterjedésében az elmúlt 10 év alatt igen jelentős fejlődés figyelhető meg. Idevonatkozóan az alábbiakban közlünk adatokat, példákat.

A társadalmi és családi ünnepek – névadó, házasságkötés, temetés, házassági évfordulók megünneplése – rendezése Hajdú-Bihar megyében 1959-ben kezdődött, azonban gyakorlattá 1961-től vált. A szocialista ünnepek szervezését elősegítő bizottságok 1962-ben alakultak és ezidőtől fejtik ki tevékenységüket. Ez a szervezet lehetővé tette, hogy minél több hozzáértő ember kapcsolódjon be a feladat végrehajtásába és így szervezett irányítás alakult ki. Az évek folyamán az ilyen irányú rendezvények száma tekintve állandó növekedés tapasztalható. Az alábbi számszerű adatok a társadalmi ünnepek alakulását mutatják Hajdú-Bihar megyében.

Év	Születések száma	Ebből névadó	⁰ / ₁₀
1964	6193	357	6,7
1968	6797	815	11,9
1970	6018	1016	16,8

Év	Házasságkötések száma	Ebből társadalmi	⁰ / ₁₀
1964	3660	1267	34,6
1968	3295	1800	54,6
1970	3150	1927	61,6

Év	Halálos esetek száma	Ebből polgári	⁰ / ₁₀
1964	3630	254	7,0
1968	3717	363	9,7
1970	4188	472	11,2

Különösen a derecskei, püspökladányi járasok és Hajdúböszörmény, Hajdúnánás városok területén jelentkezett ugrásszerű emelkedés.

Megyéink minden városában és községében rendeztek már szocialista családi ünnepséget, azonban vannak olyan területek, ahol különböző tényezők miatt – konzervatív nézetek, maradi közvélemény, szervezettség hiánya, erősebb egyházi befolyás, – az átlagosnál kisebb az előrelépés. A régi vallási formákat ma már igen gyakran nem meggyőződés alapján alkalmazzák, hanem az öröklött szokások érvényesülnek. Befolyásolja az egyházi szertartások megtartását az is, hogy egyes területeken még nincs meg az előfeltétele társadalmi rendezvények megtartásának.

A társadalmi ünnepségek megrendezésére szolgáló helyiségek kialakítására (házasságkötő termek) berendezésére évenként komoly összeget fordítottak a községek. Azokban a községekben, ahol még ilyen helyiségek nem kerültek kialakításra, ott a rendezvényeket a művelődési otthonban tartják. A most épülő művelődési otthonoknál már a tervezési munkák során figyelembe veszik az ilyen igényeket is.

Ugyancsak az utóbbi időben vette kezdetét a ravatalozók építése is. Az elmúlt években 18 helyen épült ravatalozó, a távlati tervek szerint 1975-re megyénk minden nagyobb községében felépítésre kerül.

Az üzemegységek szervezése a tanácsi tevékenység fontos részévé vált, felelős vezetők foglalkoznak vele. Tartalmi, módszertani segítséget a művelődési szervek nyújtanak. A társadalmi ünnepségek rendezésében közreműködnek a helyi Hazafias Népfőnt, KISZ, Nótanács szervezetei. Kiemelkedően ünnepélyesek a KISZ vagy más társadalmi szerv által rendezett házasságkötések, amelyek fő mondanivalója azt is kifejezi, hogy az új család mellett ott áll a társadalom, a közösség, amelyért a fiatalok munkálkodnak.

A családi ünnepségekkel kapcsolatban néhány olyan szokás alakult ki, amelyeket érdemes rögzíteni: Biharnagybajomban, Nagykerekiben és még néhány községben az új párnak ajándékozzák a tollat, amellyel aláírták nevüket. A püspökladányi járási Tanács, a hajdúböszörményi Városi Tanács szép kivitelű meghívókat küld szét az ünnepeltnek nevében. Nádudvaron a községi foto-eszakkor a családi ünnepségekről felvételeket készít és azokból hiadól állítanak össze. Egyre több helyen vált szokássá az is, hogy a névadó ünnepségen a gyermekeknek kisdobos nyakendőt adományoznak annak jeléül, hogy a gyermekekhez legközelebb álló szervezet, község befogadja, védnökséget vállal az újszülött felett.

Az átalakulás tényét az említett néhány példa jól mutatja. Az, hogy az új szokások mind formában, mind tartalommal megfeleljenek a szocialista kultúra követelményeinek, nagymértékben függ elsősorban a népművelés munkatársainak, szakembereinek tevékenységétől.

A debreceni könyv kiállítása

A nemzetközi könyvvetés keretében minden illetékes debreceni szervezeti és intézmény közreműködésével a Kossuth Lajos Tudományegyetem díszudvarán és az Egyetemi Könyvtár előcsarnokában szeptember 12-én nagyszabású könyvtörténeti kiállítás nyílt. A *debreceni könyv* című reprezentatív kiállítást dr. Bán Imre egyetemi tanár nyitotta meg. A kiállításához az *Altöldei Nyomda* bibliofil katalógust jelentetett meg és minikönyvként kiadta dr. Bán Imre megnyitóját.

Papi és tanítói fizetések 1801-ből

NYÁKAS MIKLÓS

A fizetések és javadalmazások egybevetése mindig és mindenütt rendkívül tanulságos, hiszen mintegy tükrözi azt, hogy az illető kor az adott foglalkozást mennyire becsüli meg. Az alábbiakban egy tiszai magyar falu – Tiszadada – református prédikátorának és tanítóinak fizetését láthatjuk.

Kálmán János prédikátor javadalmazása 1801-ben a következőkből állott:

1. Kész pénz 80 Vforintot
2. 40 köből gabonát vagy rozst
3. Nyöltz köből őszi vetés kétszeri szántásba
4. Nyöltz köből Tavasz vetés
5. Tizenkét kaszás az Ekklesia rétyibe
6. Tizenkét szekér tüzi fa
7. Fgyors tét
8. Három itze vaj
9. Nyöltz köből örlés
10. Tengeri Dinnye és Kender föld szántás, mint a többi vetésnek is be hor-datása
11. A rendes Stola, a mely megy, mint egy 31 Vforintra Csató Dániel „oskola rector” pedig az alábbiakat kapta:
 1. Kész pénz 40 Vforint
 2. Cabona 20 köből
 3. Négy köből őszi vetés
 4. Négy köből Tavasz vetés
 5. Hat kaszás
 6. Nyöltz Köből Kényérnek valé és annak örlése a Preceptorral edgyütt
 7. Coquia két ke-ülö, vagy a helyett minden gazda két garas
 8. Hat szekér tüzi fa
 9. Didactrum a Canon szerint, amely tész mintegy 25 Vforintot
 10. Minden gverekért egy véka árpa és egy tsirke
 11. Tengeri Dinnye és Kender föld szántás és fellyebb való vetésekkel behor-dása
12. Prédikátziós halottól 8 garas, énekszótól 4 garas Ambrus Józsefnek pedig – a lányok tanítóinak – a következőkkel kellett megérnie:
 1. Kész pénz 15 Vforint
 2. őszi vetés 3 köből
 3. Tavasz vetés 3 köből
 4. Három kaszás
 5. Három szekér fa
 6. Minden lányért egy véka gabona
 7. Tengeri Dinnye és Kender föld szántás és fellyebb valókkal bé hor-datás

8. Három köből örlés
9. Didactrum a Canon szerint, amely mintegy 15 Vforintot tesz ki
Nézzük meg futólag, hogy a juttatásokért mire kellett a tanítónak a da-
dai gyerekeket oktatni:

10. Minden gyerekért egy véka árpa és egy tsirke
A „fiú iskolában tanulók vannak” nyolcvan. „Oskola Rector Csató
Dániel” által „a Fiú Oskolában ezek tanítódnak”

1. A Vallás a Kis Káté és a Nagy Káté szerint
2. A Szent História Osterváld és Hübner szerint
3. Könyörgések, éneklések Szent Dávid Soltárjainak Versei Könyv nélkül
és az Agenda

4. A Deák Nyelvnek eredetét, Langius Colloquima és Cellárius Gramma-
ticája szerint, a Memorialis Könyvvel edgyütt

5. A számvetés Maróti szerint
6. Olvasást Irást
7. A föld leírásából is valamit
A „Lány Oskolában” hetvenketten tanultak Ambrus József keze alatt;
mégpedig a következőket:

1. A Vallás a Nagy és a Kis Kátékizmus szerint
2. A Szent Históriai Osterváld és Hübner szerint
3. Könyörgések, éneklések Szent Dávid Soltárjainak Versei Könyv nélkül
és az Agenda

4. A számvetés Maróti szerint
5. Olvasás írás
6. A föld leírásából is valamit.
A két tananyag között tehát az a leglényegesebb különbség, hogy a lá-
nyok nem tanulták a latin nyelvet, ettől eltérően képzésük azonosnak
mondható.

Jegyzet: A kérdéses dokumentumok a Hajdúböszörmény Református
Egyházi Levéltárában találhatóak, az 1801-es év csomójában.

Új múzeumi évkönyvek

A közelmúltban több múzeumi szervezet jelentette meg első évkönyvét;
minden bizonnyal sorozatkezdő köteteket. A Békés megyei Múzeumok Szer-
vezete a *Békés megyei Múzeumok Közleményei* címmel (1. 1971. Békéscsaba.
184. l.) adta ki első évkönyvét, ami ezúttal csak régészeti közleményeket
tartalmazott. A Pest megyei Múzeumok Szervezete *Studia Comitatus* cí-
mel bocsátotta ki első évkönyvét (Studia Comitatus. 1. Tanulmányok Pest
megye múzeumaiból. Szentendre. 1972. 320. l.). Tartalma vegyes, a múzeu-
mokban művelt valamennyi tudományágból közöl adatközléseket, cikkeket,
tanulmányokat. A ritkábban, jubileumokkor megjelenő évkönyvek közül a tür-
keveiről már adtunk hírt. Most jelent meg a *nagykanizsai Thury György Mú-
zeum jubileumi emlékkönyve 1919–1969* (Nagykanizsa, 1972. 488. l.) rendki-
vül gazdag tartalommal. Tudunk arról, hogy hamarosan megjelenik a hajdú-
böszörményi Hajdúsági Múzeum évkönyve is, valamint a Bács-Kiskun megyei
Múzeumi Szervezet, a Somogy megyei Múzeumi Szervezet és Tolna megyei
Múzeumi Szervezet első évkönyve.

A magyar zene lírai korszakának egyik kiemelkedő egyénisége volt; más
barkójával, felleghajtó köpenyével, köcsögalapjával a XX. században is
a beidermayert idézte.

Brück Gyula 1859. augusztus 20-án született Nagykőrösön. A zene iránti
rendkívüli hajlama már gyermekkorában megnyilvánult: a zongorajáték ele-
meibe a nagykőrösi tanítóképző tanára Oláh Károly vezette be, kinek csak-
hamar büszkesége lett. Nagy szorgalommal fejlesztette zenei tudását, de te-
hetségének érvényesülését eleinte mégsem zenei pályán remélte, mivel a meg-
élhetőségi gondjai realitásosabb foglalkozásra utalták, a Rozenfeld-féle ecetgyárba
ment dolgozni. Mikor a 20. életévét túlhaladta ébredt tudatára alkotó tehet-
ségének. Kun László kiváló dirigens volt az első, ki művészi pályára ösztö-
kélte, s az ő unszolására mondott búcsút az ecetgyárnak.

Magába zárkózott életet élt, csak muzsikusként barátai voltak, olyanok mint
Horváth Attila, a világtalan zongoraművész.

Mint pedagógus, Kőrösön kezdte meg működését. A Vasút utcai egy-
szerű kis sarokház lett családja hajléka, valóságos műzsatemplom, melynek
csendjét a nap nagy részében zongorahang verte fel. S amikor naponként
kimerüléssel foglalkozott tanítványival, még mindig talált időt önképzésre,
művészetének továbbfejlesztésére. Ebben a kedves kis hajlékban születtek
első zeneművei. Eleinte csak könnyed stílusú darabokat írt; tanítványai
kedvére valók (Kis katona, Kis madár halálára, A kerékpáros, Békakon-
cert, Kávésnéni stb.), de tehetsége csakhamar gazdag virágzásba szökött:
a híres Magyar táncok voltak első nagyszabású művei, mely nevét rövid
idő alatt ismeretessé tette.

Működése csakhamar érezhető lett Nagykőrös életében: művészi jäté-
kával emelte a nyilvános előadások színvonalát, tanítványival időszakon-
ként látogatott matinékat, vizsgaelőadásokat rendezett, mely alkalommal
a gondos és szakavatott vezetés bizonyosságát nyújtották a növendékek. Ki-
tűnő tanítványai voltak: Ádám Tinka, kinek a népszerű Kőrösi lány dallama
fölött írt koncertparafraízisát ajánlotta, Lisznaj Adél, Ottinger Ede, Var-
ga Emilia, Varga Ilona, Tóth Erzsébet, Lisznai Pál, Győre János, Réthi Jan-
ka s az ötéves Wertheimer Adél, ki egy Mozart-szonátának kotta nélküli
előadásával a Zeneakadémia tanárainak figyelmét is magára vonta.

1887-ben alapított családot. Neje Szentes Zsófia tanítónő, maga is zene-
értő lélek, igazi műsájává vált. Két fiúgyermekük született, a nagyobbik
fia, István ügyvéd lett, a kisebbik, Emil folytatta apja hivatását.

Minden vágya az volt, hogy a tudás forrásából a világ első mestereinek
útmutatása mellett merítsen. Addig küzdött, takarékoskodott a kétgyerme-
kes családapá, míg megengedhette magának, hogy szakképzett szűke-
betőzése végett huzamosabb időt töltsön Németországban. Ez sikerült is ne-
ki. Zeneszerzői és esztétikai tanulmányait Kistler Cyrill kissingeni anti-

wagnerista zeneszerzőnél kezdte, s a lipcsei egyetem zenei docensénél, a hírneves Riemann Hugónál, valamint Jadassonnál tejezte be 1896-ban. A zongorajáték legmagasabb kiképzését pedig Reinecketől, a lipcsei zeneakadémia professzorától nyerte.

Ilyen zenei felkészültséggel fogadta el 1897-ben a debreceni városi Zeneiskolánál a Sz. Nagy Károly halálával megüresedett s neki felajánlott tanári állást. Boldogán jött Debrecenbe és fokozott ambícióval kezdett dolgozni; működésével új korszakot nyitott a zeneiskola fejlődésében. A régi, elavult tanterv helyébe újat készített s azt szigorúan az Országos Zeneakadémiához alkalmazta. Tanítványai részére teoretikus műveket írt: Zeneelmélet, Zenei alaktan, ez utóbbi 1907-ben állami szubvencióval jelent meg, mint első úttörő mű, magyar nyelven. Zenei alaktan című könyve, melyet országsszerte tanítottak, rendkívül világos szerkezetű és fogalmazású zeneelmélet, az első magyar nyomtatásban megjelent formában.

Tanításban elért sikerei révén Debrecenben is népszerűvé lett. Tékintélyes családok (Kardos, Zádor, Szabó, Veszprémy, Szunyog) bizták rá gyermekeik zenei nevelését.

Egyénisége annyira megkapó volt, hogy egy debreceni író, Térei Sándor, a Kisfaludy Társaság Franklin pályázatán I. díjjal kitüntetett Visszatérés című regényének fő alakját egyenesen Brück Gyuláról mintázta.

Magyarsága nemcsak műveiből tükröződik vissza, hanem élete kisebb-nagyobb eseményeiben s egész gondolkodásmódjában is megnyilvánul. Például számtalanszor hívták Bécsbe, hogy ott jobban érvényesül, de ő nem akart hazát cserélni.

1911. december 15-én a világhírű brüsszeli Vonósnegyes Társaság Debrecenben hangversenyezett. A tiszteletükre rendezett banketten jókedv és mulatozás közepette Brück papírt és írószerszámot vett elő, s pár perc alatt papírra vetette vonósnegyesre Himmuszunkat és a brüsszeliek a maguk és az egész társaság tomboló lelkesedése mellett el is játszották.

Fáradhatatlan munkás volt, utolsó leheletéig nem szünt meg alkotni. Halála előtt nem sokkal, mielőtt ágyának esett volna, írta meg szép koncerttanulmányát, az Unnepi harangok címűt, melyre a Schiller közismert balladáján kívül a Rákóczi-harang zengzetes hangja is inspirálta.

Nyaranta, mikor üdülőre ment egyik-másik fürdőhelyre, ott is mindig tevékenykedett vagy ő maga működött közre játékon célú hangversenyeken (például Szovátán Jászay Mari, Sándor Erzsé és Farkas Ödön társaságában) vagy valamely művét adták elő: így Rohics-Sauerbrunnban a Trieszti Vonósnegyes Társaság játszotta második, négyteteles E-moll vonósnegyesét.

Sokat járt külföldön és alkalma volt műveivel öregbíten a magyar zene tiszteletét. Utazásai során számos zenei hírességgel találkozott, ismerkedett meg.

A zeneszerző Brück a romantikus iskola kiváló képviselője. Kompozíciói – mintegy 70 mű – a modern zongorairadalomban jelentékeny szerepet töltenek be. Lírai talentumát és alkotó erejét egész nagyságában a londoni Eosworth cégnél megjelent Lelki hangulatok, op. 39., valamint 7 koncert-étűdjében, op. 40. látjuk megnyilatkozni. Imponáló e művekben szakmai tudása és technikai készsége, határos művek, melyek nemcsak pedagógiai célt szolgálnak, hanem koncertteremk pódiumán is érvényesülnek.

A Magyar ténckok és a Három magyar hangulatkép című négy kézre írt művei páratlanul oldják meg a magyar zene és a klasszikus formák, valamint harmóniai egybehangoltságát, s maguk nemében Brahms azonos irányú műveivel nemcsak vetélkednek, de magyarságukkal felül is múlják. Brücköt a magyar zongorastilus elismerten elsőrendű művelője, Chován Kálmán és Gaál Ferenc mellé helyezik.

Bár a köztudat szerint Brück etűdiró volt, hangsúlyoznom kell, hogy számos kül- és belföldi iskolában elfogadott etűdei nem száraz gyakorlatok, hanem éppúgy, mint hírneves elődeinek, Hellenek és Jensennek e fajta művei, inkább invenciózus melódiákkal telt tanulmányok.

Brück Gyula jellegzetes képviselője volt a romantikus iránynak, posthumus művei élénken bizonyítják, hogy nemcsak teljes megértéssel fogadta a modern törekvéseket, hanem merész újításoktól sem riadt vissza, mint például a Tót táncok, Hűsz preludium és Öt koncert című etűdben.

BRÜCK GYULA

Messzire vezetnének, ha valamennyi opusát, zongoraszámát, kamarazeneművét csak egy pár sorral is jellemeznénk. Ez nem lehet ezúttal célunk sem.

1918. szeptember 9-én halt meg Debrecenben. Számos német, angol, francia, lengyel lexikon méltatja működését. S bár művei felett elviharzott néhány stílusforradalom, van közöttük olyan is, ami ma is időszerű.

Alábbiakban közlöm Brück Gyulának nyomtatásban megjelent és kéziratban hátrahagyott műveinek jegyzékét.

Megjelentek:

Zongorára, két kézre

- Op. 9. 10 Etüdes melodiques (Rózsavölgyi, Budapest)
Op. 12. 15 Tanulmány (Rózsavölgyi, Budapest)
Op. 14. Mazurka sentimentale (Rózsavölgyi, Budapest)
Op. 17. Magyar táncok (Bárd, Budapest)
Op. 19. Cigánytemetés és -tor. Rapszódia (Bárd, Budapest)
Op. 20. Hangversenyváltozatok egy magyar téma fölött (Bárd)
Op. 21. Alföldi zenekép. Rapszódia (Rózsavölgyi, Budapest)
Op. 25. Kleine Prüfungsstücke (Schlesinger, Berlin)
Op. 28. Impromptu, G-dúr (Bosworth, London)
Op. 29. Grande valse brillante (Bosworth)
Op. 34. 2 Canons, Preludium u. 3-stimmige Fuge (Schlesinger)
Op. 39. Seelenstimmungen. 10 Vortragsstudien (Bosworth)
Op. 40. 7 Concert-étüden (Bosworth, London)
Op. 47. Balett (Harmonia, Budapest)
Op. 35. A legkönnyebb etüdök (Rózsavölgyi, Budapest)

Zongorára, négy kézre

- Op. 13. Magyar táncok. I-IV. füzet (Bárd, Budapest)
Op. 36. Három magyar hangulatkép (Rózsavölgyi)
I. Sere dane
II. Szüreti mulatság
III. Parasztlakodalom

Zeneirodalmi művek

- Zeneelmélet (Bárd, Budapest)
Zenei alaktan (Wodiáner, Budapest)

Zongorára, két kézre

- Op. 38. Prelüdök
Op. 41. 20 új technikai tanulmány a III. évfolyam számára
Op. 42. 5 könnyű zongoradarab matinék számára
Op. 43. 4 könnyű zongoradarab matinék számára
Op. 44. 3 zongoradarab matinék számára
Op. 45. Impromptu (Harmonia)
Op. 46. Capriccio (Harmonia)
Op. 50. 20 új tanulmány a IV. évfolyam számára

Kéziratban hátrahagyott művek

Zongorára, két kézre

- Op. 30. Változatok egy magyar téma fölött
Op. 32. Polonaise, E-moll
Op. 37. 3 nagy preludium
Op. 48. Tarantella
Op. 51. Valse impromptu, Asz-dúr
Op. 49. 5 hangversenytanulmány
Impromptu, Cisz-moll, Nocturne, Cisz-moll, Eallada.
Szónáta, Desz-dúr. Suite, 5 tétel
Ünnepi harangok. Zeneköltemény

Zongorára, négy kézre

Magyarországi tótáncok

Kamarazene

- I. Vonósnégyes, A-moll, II. Vonósnégyes, E-moll, III. Vonósnégyes, D-moll
Nagy zenekarra: Carmen lugubre. Ünnepi nyitány
Magyar táncok

Hegedűre zongorakísérettel

- Op. 37. b. Preludium. Desz-dúr

Gordonkára zongorakísérettel

- Op. 33. a. Ingeborg születésnapjára. Nyizsna G. dala

Káplár Miklós: A Hortobágyon

Nádgazdálkodás Hajdúnánás és Hajdúböszörmény nádtermelő rétején a XVIII–XIX. század fordulóján

BENCsik JÁNOS

A Tisza tavaszi áradásai az ún. *zöldárjai* a XIX. század utolsó negyedeig az *ármentesítés* előtt évenként szerteomlótték a Hajdúságban. Hatalmas tömegű vize ellepte Tiszadobtól Karcagig a mélyen fekvő térségeket, *réteket*, s a *Kadaracson*, a *Hortobágyon* (folyó), a *Köseljen* és a *Beretlyön* keresztül jutatta a Körösök vidékére. Esős években állandóan víz borította Hajdúnánás és Hajdúböszörmény határában levő *ereket*, *iaposakat*, *tenekeket*, a *Rét* nevű határrezs jelentős részét. Az időszakos és az állandó vizekben bőven termelt a nád és a gyékény. Fényes Elek 1851-ben Hajdúnánásról írja: „Nánás... Határa felette termékeny; igen szép szarvasmarhát tenyészít; bort termeszt; *posványaikban sok nádat vághat.*”¹ Oklevelekben is emlegették nádtermő határreszek: Hajdúnánáson *Jánosréteje*, *Veres nád*, *Borzik alja*, *Kis Kasziba*, *Nagy Kasziba*, *Fajta*, *Békás*, *Kis Fűrődös*, *Nagy Fűrődös*, *Nagyörta*, *Kisörta*, Hajdúböszörményben *Ujgát*, *Fejesgát*, *Fűzgát*, *Bűt pocsolya*.

A nád és a gyékény egykori gazdasági szerepét jobbra a néprajz tartja számon. Pedig nélkülözhetetlen építőanyag volt, a lakóházak padlása, teteteje, keménye, a gazdasági építmények oldala, teteteje, az udvarok kerítése is nádból készült. Hajdúnánáson igen jelentős juhtartás lévén, a magisztrátus többször foglalkozott a *juhszárnyéknak* és a *juhkosárnak* való nád vágásával. „Számos Gazdától sürgettetik az, hogy részekre a *kosárnak* való Nád végást engednék meg...”² „A Réten... (itt-ott) olyan nádak is nevelkednek, hogy azokból *juhszárnyéknak* és más egyébére nád telne.”³ „Meghatározatotat, hogy még csak *kosárnak* való nádat is, annál inkább pedig rendes nád végást kezdeni senki ne merészelje!”⁴ A nád kitűnő *tüzelő és fűtelék* volt. „... a Lakosok Nád vágó rétyeik is semmi nádat nem teremvén és a jelen levő sanyarú telnek idején a tűzre való szalmának, nádnak szűk és drága volta miatt a házaikat sem fűthetik (1794).”⁵

Az időszakos vizekben gyengébb, az állandó vízzel telt medrekben jobb minőségű nád termelt. Az utóbbit a XVIII. század végén a városi tanácsok a maguk számára vágatták le, hogy értékesítve azt, jó jövedelmet húzhasanak: „Fűrmender Somessy András Uram előhozta, hogy már a város (Hajdúböszörmény) számára a Gátakon elegendő nád vágatván, a városból megmaradt nádat már a szokás szerint fel lehet osztani.”⁶

A nádtermő rétek szelén bőséges gyékénytermés volt. Erre különösebb figyelmet nem is szenteltek a magisztrátusok. Ha azonban idegenek vágták le a gyékényréteket, akkor tiltó határozatok születtek: „... nemely nánási és dorogi lakosok a Böszörményi Rétről a gyékényt, melyre egyéb éránt a böszörményi lakosoknak is el kerülhetetlen szükségük vagyon, nagyon horgyák, pusztítják.”⁷ Gyékényből háztartási eszközök, *szakasztókosarak*, *tojás-tartó pupulykák*, *méhkosok* készültek.

A nád és a gyékény vágásának idejét, a nádvágás (a lakosság haszonvételének e módját) rendjét a városi tanácsok határozták meg. „Engedelme nélkül a nádvágás mind a Réten, mind a Gátakon szorosan tilalmatik (1806).”⁸ A vágás idejét természetesen alapjában az időjárás, esetleg a szükséglet szabta meg. Meg kellett várniuk a munkához a téli hideget, mert ha gyenge volt a jég, mely miatt ismétlenül elhalasztják a nádvágás engedélyezését (1807., Hajdúböszörmény), a nádat nem vághatták. Ezt azonban a szükség módosíthatta. Tudunk arról, hogy Hajdúböszörményben többször *zölden* vágják le a nádat a szegényebb családok, hogy még az őszi esőzések beállta előtt kijavíthassák a megrongálódott tetőket. „... a Réten a nádat szélire kezdik vágni sok emberek, nem lévén az ajján a nyári szárazság miatt semmi víz, holott a nád sem ért meg jól (1808 október) ...”⁹ A zöld, még *leveles* náddal csak megborították a tetőt, azzal nem lehetett a tetőt *duggatással* javítani. A leveles nád értéktelebb is volt, mint az érett (100 kéve 2 forint 1826-ban). A zöld nádat azonban csak a *rendetlen lakosok* vágták le.¹⁰

1822-ben a hajdúnánási magisztrátus így határozott: „Mint hogy az ár- víz már a nádvégő réteket kezdi borítani, s két-három nap alatt lehet, hogy minden nádas helyekre ki is terjed, s különben is az idő kemény fagyásra változni éppen nem tapasztaltatik (meg nem szabadítottatik a nád vágás. Január 20.)”¹¹ Ilyen esetben csak vízi járműről vághatták le a nádat.

A módosabb gazdálkodók az épületek tetetejét, s azok kisebb javításait (duggatást) *nádkötőkkel* készítették. A szegényebbek természetesen maguk készítették a tetőt és a javítást is. A magisztrátus külön-külön kezelte a réteket és a gátakon termelt nád sorsát. „(Hajdúböszörményben) a város Gazdája a város lakosai közül nád vágókat fogadjon és a jövő héten a város számára vágatassa... a nádat (1789. november)... Mint hogy a Gátakon levő nádnaknak levágására a város Gazda jelentése szerint senki sem ajánlotta magát, erre való nézve olly határozat tetetet, hogy minden tizedből a gyalog emberek, a kik különben is a várost keveset szolgálják, irattassanak ki.”¹² Kiderül tehát az, hogy a városok többnyire közmunkában vágatták le a szükséges mennyiségű nádat. A XVIII. század végétől azonban már napszámbérben is vágatták a nádat. „A Nemes Város (Hajdúböszörmény) mind a nádat, mind pedig a Klatfer fát pénzért fogja vágatni (1793).”¹³

A lakosság nádalását (a haszonvétel formáját) is a magisztrátusok határozták meg. A XVIII. század végére – a korábban bő termés és a kevesebb lakosság miatt feltehetően – a teljesen szabad nádalást megszorították. A nádalás jogát már a XVIII. század végén is elsősorban azoknak biztosították meg a réteken is, akik telekfölddel bírtak. Következésképpen a telkes birtokosoknak nagyobb volt a nádalási joguk.

Hajdúböszörményben a XIX. század elején a nád haszonvételéből „azzal a megkülönböztetéssel részesültek... hogy mivel a Jovas telkeslakosok, a Gyalog telkeslakosoknál többet szolgálnak, a Lovas Telkes lakosoknak két annyi nád adattasson (1792).”¹⁴ A nád osztását a tizedekből kijelölt *nádosztó deputátusok* végezték el. A telkes gazdák „a Város házálan jelentettek maukat és cédulát adtak (nekik), kiknek a telekföld beli birtok után nád adatik (1804).”¹⁵ E rend alól kivételt képeztek a tűz- és egyéb csapás által károsultak, akik esetenként kérelemmel fordultak a városi tanácshoz.

Hajdúböszörményben az 1810-es évek végén foglalkoztak először a magisztrátusbeliek a nádtermő rétek felosztásával. „A Réti nádak felosztásának... a múlt esztendei mód szerént, szállás beli birtok után... a mint a Nyil alkalmatosságával a sorsok kijöttek... s a Sövény kúthoz kimenvén... ott kezdjék el (az osztást).”¹⁶ Ugyanebben az időben foglalkoztak Hajdúnánáson is a nádalás jogának rendezésével. „Még ma ezen Réti osztály elké-

szülvén tétessen közönséggé, hogy senki a Rétekre Czédula nélkül nád vágásra ne bátorodjon (1816).¹⁷ 1820-ban egy magisztrátusi határozat részletezi is a hajdúnánási nád haszonvétel rendjét: „A Lakosok közül egy néhányan, nevezetesen a kiknek telek belii birtokuk vagy igen keves, vagy éppen semmi sincsen... a Nád vágó Rétekek magokat befurván anélkül, hogy a köztünk öröktől fogva fennálló rendtartáshoz képest vagy a nádlás megszabadítottat, vagy amint néhány esztendőktől olta szokásba jött, a Rétekek a telkek után vettve... czédulák kiosztatának.”¹⁸ 1822-ben már így szövegezik a hajdúnánási magisztrátus határozatát: „A nád vágás a már több esztendej szokás szerint, most is telkek számára felosztván, minden Birtokosnak idejében ki adasson.”¹⁹

A megszabott rend ellenére is folyamatosan vannak visszaélések, szabálytalanságok. Különösen adigg fordultak elő, amig nem rögzítették a nádvágó rétek birtokviszonyát is. Hajdúböszörményben a „Réten azok, a kiknek semmi jussok nintsen a Nád vágásra... minden hír és engedelem nélkül le vágták a nádat, és hordják hazafele (1804).”²⁰ „... a telendem ellen a Réten vágott és a Kertekre némely lakosok által hazaszállított nádnak conscribálása (összeírása) elrendeltetett (1805).”²¹ „A Vidi földön... a Kóvér Gábor földjén találtak egy kupba mintegy 300 kéve nádat (1817).”²² Időközben a hajdúböszörményi tanács a visszaélések megszüntetése végett oly határozatot hozott, hogy „a város maga fogja levágnati (a nádat), olly móddal, hogy az utca hadnagy tartozzon ugyan annak a vágására a gyalog szolgálatú lakosokat kirendelni, s küldeni, de a Vágos Gazda minden 100 kéve nád vágásáért egy Rf-ot fog fizetni... s a nád el fog adattatni, a Telkes gazdáknak 100 kéve nád 2 forintokon (kedvezményesen), hogy mind a vágónak a napszámja, mind a vágatók pallérok diuruma (bére) ki teljen (1808).”²³ A jogosultak aztán előre befizették a szükséges nádmennyiség után járó pénzt, s miután a nádat levágták, s hozzáfogtak az eladásához, szállíthatták a kertekbe haza.

Egyszer-egyszer jelentős mennyiségű nádat vágtak le. 1808-ban például 20 000 kéve nádat értékesítettek csak a hajdúböszörményi réten. 1839-ben Hajdúnánás város részére 11 000 kévét vágattak le a magisztrátus, amelyet a *Kendereskerthe* be is hordatott.²⁴ Nagyobb szárazság idején mégis megtörtént, hogy nem teremvén elegendő nád pl. Hajdúböszörmény határán, más helységekből kellett beszerezni a szükséges nádat. 1808-ban „a Város Gazdája... a Város számára Rábé városáról vásárolt nádat.”²⁵

Hajdúnánás tanácsa a nádvágó réteket az 1820-as évekre állandó felosztotta. „A telkek után való Nádaló Réteket az alábbi rend szerint 288 telek után felosztotta: János Rétye 12, Veres Nád 12, Borzik alja 31, Kis Kasziba 5, Fajta és a 2dik rét 34, a 3dik rét 16, a Békás nevű rét 46, a Kis Furdós 22, Nagy Furdós 55, Nagy örfa 55, Kis örfa 55 telek után osztottak fel.”²⁶ Az egyszer meghatározott nyilasokat aztán a későbbi osztások alapjául vették. 1821-ben csupán így határoztak: „Az első tized a Barzikon, a II–III. tized az első, második és harmadik Réten és a Fajtán, a IV. tized a Békásban, az V–VI. tized a Furdósben és az Örfa vágja a nádat. Horgoló a város részére megmarad.”²⁷

A nádlás jogától elesett lakosok nem nyugodtak bele a magisztrátus döntésébe. „Nagykasziba, a Kis Furdós, a Veres Nádban levő nádat nagyon megjuggalták (1820).”²⁸ „Ez a rendtelenség olly rossz következtést hűött maga után, hogy a több lakosok is, többnyire a múlt éjjel kimenvén a Nád-vágó Rétet általában meglepték (1820).”²⁹ „A János Rétyibe Vitéz János, Vitéz Máttyás, Vitéz Bálint, Isó Mihály Csegöldi Szabó István, Csorvási János, Sebestyén Miklós, Bálint fia a Nád-vágáson, s ennél fogva tilalom rontásba kapatván... nád vágó eszközeit és Nádjait Confiscálták...”

(1822).”³⁰ „Már most is vágják a nádat, nevezetesen Vitéz János, már a kertyébe is szállított haza ujj nádat (1823).”³¹ „A Nád vágásnak tovább kellett volna maradni, de a Lakosok a mai nap reggelén a Nád vágásra nagy számmal kirohantak (1828).”³²

Az elszört adatokból kiderül, hogy a szegényebb sorsú lakosok egyik kereseti lehetősége volt a nád és a gyékény vágása. Hajdúböszörményiek a környéken is vállaltak gyékény- és nádvágó munkát. 1810-ben például „Oláh Mihály panasolja... hogy Hagymási Bálint a vele való alku szerint gyékényt vágni az újárósi földre kivívén halóját, kaszáját, vasfajakát, sarlóját, annak gondviselése alatt hagyta... az pedig ellopta azon jószágait.”³³ A panaszból megállapíthatjuk, hogy a gyékényt kaszával és sarlóval vágták, míg a nád letakarításához nádvágókat használtak. Hajdúnánási magisztrátus egyik határozata szerint „most ezen sík Jégen igen szapora, talán ma az egész Nádvágó Réten le is tallózzák.”³⁴

A gyékényt és nádat vágók kint főztek, halat halásztak, s kunyhót is építettek maguknak gyékényből vagy nádból.

JEGYZETEK

- ¹ Fényes E.: Magyarország Geographiai Szótára. Pest, 1851. III. 183. l.
- ² Hajdú-Bihar megyei Levéltár (továbbiakban elmarad, mert e levéltári adatok csak onnan vettek), Hajdúnánási városi tanács jkv. (továbbiakban csak H.-nánás jkv.) V. A. 301/a 12. 1824. No. 315.
- ³ Uo. 1826. No. 210.
- ⁴ Uo. 13. 1831. No. 477.
- ⁵ Hajdúböszörmény városi tanács jkv. (továbbiakban csak H.-böszörmény jkv.) V. A. 1/a 8. 1794. No. 3.
- ⁶ Uo. 8. 1794. No. 49.
- ⁷ Uo. No. 383.
- ⁸ Uo. 14. 1806. No. 91.
- ⁹ Uo. 15. 1808. No. 393.
- ¹⁰ Uo. Hajdúnánási jkv. 12. 1827. No. 225.
- ¹¹ Uo. 11. 1822. No. 39.
- ¹² Uo. Hajdúböszörményi jkv. 11. 1798. No. 458. és 466.
- ¹³ Uo. 7. 1793. No. 167.
- ¹⁴ Uo. 6. 1792. No. 27.
- ¹⁵ Uo. 13. 1804. No. 431.
- ¹⁶ Uo. 23. 1818. No. 13.
- ¹⁷ Uo. Hajdúnánási jkv. 10. 1816. No. 376.
- ¹⁸ Uo. 11. 1820. No. 9.
- ¹⁹ Uo. 1822. No. 39.
- ²⁰ Uo. Hajdúböszörményi jkv. 1804. No. 2.
- ²¹ Uo. 13. 1805. No. 2.
- ²² Uo. 23. 1817. No. 31.
- ²³ Uo. 15. 1808. No. 463.
- ²⁴ Uo. Hajdúnánási jkv. 15. 1839. No. 931.
- ²⁵ Uo. Hajdúböszörményi jkv. 11. 1800. No. 424.
- ²⁶ Uo. Hajdúnánási jkv. 11. 1820. No. 10.
- ²⁷ Uo. 1821. No. 52.
- ²⁸ Uo. 1820. No. 10.
- ²⁹ Uo. No. 9.
- ³⁰ Uo. 1822. No. 40.
- ³¹ Uo. 12. 1823. No. 6.
- ³² Uo. 1828. No. 404.
- ³³ Uo. Hajdúböszörményi jkv. 17. 1810. No. 795.
- ³⁴ Uo. Hajdúnánási jkv. 10. 1816. No. 376.

Semmi sem nehezebb, mint arról nekrológót írni, akivel évek hosszú során át nap mint nap együtt dolgoztunk, akinek munkáját, munkamódszerét, emberi jó és rossz tulajdonságait ismertük úgy, mint a magunkét, vagy talán még annál is jobban, hiszen az ember önmagát sohasem ismerheti meg annyira, mint éppen kollégáját, ismerősét, hozzátartozóját.

Bogdál Ferencel 1964 óta dolgoztunk együtt. 1957-ben azonban már szoros munkakapcsolatban állottunk. O ettől az évtől kezdve a miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzos muzeológusa, magam pedig a Földes Ferenc Gimnázium tanára voltam. 1957 előtt két esztendőig egy egyetem órát hallgattuk. O azonban két évvel hamarabb végzett. Így hát az ismeretség 1953-tól datálódik. Elete korábbi sorát már én is csak a maga vagy a mások elbeszéléséből ismerem.

A diósgyőri gépgyár dolgozója volt, amikor a benne levő és egész életére jellemző tudásvágytól hajtva a napi terhes fizikai munka mellett szerzett érettségi bizonyítványt. 1951-ben került a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem néprajz szakjára, s Ortutay professzor irányítása alatt ismerkedett meg a néprajz tudomány ábécéjével, hogy azután annak haláláig kitartó és hűségű munkása legyen. Egyetemi éveit után az egri Dobó István Múzeumba került néprajzos muzeológusnak, s innen – saját kérésére – szülővárosa, Miskolc múzeumába helyezik ugyancsak néprajzos muzeológusnak. A diósgyőri gépgyárból indult vasmunkás fiatal néprajzosként sem tagadta meg múltját. Fő kutatási témája a népi fémművesség volt. Első nagyobb lélegzetű tudományos produktuma, bölcsészdoktori disszertációja is ebből a témából született, amely aztán számtalan cikk, tanulmány, adatközlés megírására ösztönözte. Kutató munkájában nem állt meg. Levéltárak és könyvtárak, magángyűjtemények és múzeumok raktaiban kereste, kutatta egykor volt mesteriségének, a fémművességnek eredetét, történetét. A Magyar Tudományos Akadémiai Tudományos Minősítő Bizottsága aspiránsai közé felvette – bizonyítva, hogy Bogdál választott témája országos, sőt európai jelentőségű, hiszen cigánykovácsok, a falu kovácsai hajdan volt őseik szokásait, mesterfoglásait, szerszámkészletét örököltették tovább szinte évezredekken keresztül. 1972 nyarán egy Borsod megyei középkori falu feltárása során előkerült kemence alapjaiban ő fedezte fel a még napjainkban is élő csengőöntő cigányok kemetipusát. S ha lett volna ideje minden bizonnyal ez a téma is hamarosan nyomdafestéket látott volna. A népi fémművesség kutatásán kívül még egyéb szakterületen is „alapozó” munkát végeztek. Kiadta Istvánffy Gyula népdal kötetét. Két kötetben megjelentette állomáshelye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye néprajzi bibliográfiáját. A társadalmi néprajzi gyűjtők pályázatára beadott dolgozataiból, gyűjtéseiből tanulmánykötet jelentett meg, felkutatva, s önálló kötetben megírta a nagy múlt századi betyár, Vidrőczy Marci észak-magyarországi „utóéletét”.

Gazdag tudományos múltat mondhatott magáénak, magas igényű tanulmányok sorát, számtalan kisebb lélegzetű, a napi sajtó hasábjain megjelentetett cikkellel adatközléssel koronázta meg. A tudomány és a népművelés egyet jelentett számára, az előbbieken precizitását, az utóbbiakban görődülékeny, olvasmányos stílusát, előadásmódját csodálta. Jól irt és sokat irt. Így irt csak az tudott, aki a szakterület legfontosabb ismereteit fölényesen bírta, aki hangya módra gyűjti, halmozza anyagát, hogy azokból minél többet tanuljon és tanítson.

Néprajzi gyűjtési módszere egyrészt ellenérzést váltott ki belőlem, másrészt irigységet keltett bennem. Jót, jól és sokat tudott gyűjteni akkor, amikor a magyar paraszt a politikai élet pergőtüzében ősi házába zárkózott, s bizalmatlan volt minden „nadrágos” városi emberrel szemben. Bogdál ekkor is szépszóval, olykor határozott hanggal a paraszt bizalmába férkőzött, s szinte megkérdés nélkül mászott a létrán a padlásra, sietett a fészkerbe vagy a kamrába, ahol gyakran azt rejtették el, amit éppen az ilyen „nadrágosok”, a városról jöttek elől el kellett rejtjenek. Egy alkalommal az előbb vonakodó gazdasszony ámulatára szinte egy szekerére való tárgyat gyűjtött össze, s utóbb a kicsiny ellenszolgálatás, s az a tény, hogy számtalan lomtól szabadította meg a padlást, lelőhasztotta az indignálódó asszony ingerültégét. A kitartó és a szorgalmas gyűjtés eredményeképpen egy teljes emberi élet számára is elegendő néprajzi tárgyat gyűjtött össze. Megalapította a Herman Ottó Múzeum néprajzi adattárát, amelyet a tárgyi gyűjtéseimél is tapasztalt intenzitással gyarapított. A gyűjtésben egy jelszót vallott: a muzeológus soha nem végez hiábavaló munkát ha sokat, s közöttük olykor feleslegesen is gyűjt. Az utódnak egy-egy folyamat lezáródása után inkább meglesz arra a lehetősége, hogy az elől által begyűjtött anyagból szelektáljon. Előbb saját kerékpárjával, később a múzeumával, majd a saját motorkerékpárjával, később ugyancsak a múzeumával járta a legjellemzőbb időkben a Bükk falvait, a Cserhátot, a Bodrogkört, az Abauj vidékét, hogy a tizenkettedik órában mentse meg, ami még menthető. Témája miatt falvak és városok cigánytelepeit kereste meg, s ott lázasan kutatott a cigánykovácsok munkája, produktumai után.

Gyűjtött és fotózott, a téli hónapokban leltározott és szervezett. Tudományos szervező munkája példamutató lehet. Éveken keresztül tagja volt a Borsodi Szemle szerkesztő bizottságának. Felkutatva a falvak írógató parasztjait, gyűjtőket tanítóit, papjait, s további munkára serkentette őket. Az ő patronátusa alatt többen kaptak a Népművészet Mestere kitüntető címet, mások pedig éppen az ő bábakodása révén jelentethették meg etnográfiai igényű munkáikat. Minden esztendőben meghirdette a néprajzi pályázatokat, amelyek révén a múzeum néprajzi adattárát sok ezer oldalnyi értékű anyaggal gyarapította, másrészt pedig további kedvet adott azoknak, akik dolgozataikkal a bíráló bizottság elismerését elnyerték. A Borsod megyében működő honismereti, néprajzi, történeti és muzeológiai szakkörök számbavette, velük a kapcsolatot oly módon tartotta, hogy ebből nyert a megye múzeumügye és a honismereti szakkör is. A megyei honismereti munkának ily módon első embere lett. Nevét, munkáját megveszerte ismerték, tanácsai nyomán számtalan szakkör kapott munkájához ötletet, tartalmat. Levelezése bizonyára több kötetet tenne ki, s közöttük nagy számú külföldi, szovjet, nyugatnémet, osztrák vagy szlovák, román vagy jugoszláv, s talán még tengerentúli kolléga levele is, amelyben vagy szaktanácsot kérnek vagy szaktanácsot adnak egy-egy tudományos kérdésre. Ilyenformában nevét a magyar tudományban mindenki, Európában a néprajzos szakemberek ismerték.

Utazott – sajnos, keveset. Külföldi kiküldetéshez mindössze csak két al-

kalommal jutott, pedig kandidátusi témája megkívánta volna az Európai szintű tájékozódást. Megfordult többször Csehszlovákiában, Kelet-Németországban. Járt Nyugat-Németországban is magánúton, itt is azonban csak szervenélyesen témáját kutatta. Halála előtt néhány nappal érkezett haza hat hetes külföldi tanulmányútjáról. A Szovjetunióban, Kijevben, intenzív orosz nyelvtanfolyamon vett részt.

Csütörtökön még találkoztam vele. Pénteken még kiutazott kislányával telkére, vagy ahogyan tréfásan nevezte a mintegy kétszáznégyeszőgöles kis kertet, „birtokára”, hogy megnézzék, mennyit növekedtek fiatal gyümölcsfái. Innen rövid idő múlva hazautazott. Szombaton már holtan találtak rá.

Egy gazdag életet, számtalan tanulmányt, alapos néprajzi gyűjteményt, s most már soha be nem váltható tudományos terveket hagyott maga után. Halála nemcsak Borsod-Abaúj-Zemplén megyének, hanem az egész magyar múzeumügynek érzékeny vesztesége.

Levéltáraink a helytörténet-kutatásért, honismereti mozgalomért

A múzeumokhoz hasonlóan a levéltárak is egyre nagyobb számban jelentik meg kiadványaikat, amelyek sokszor közvetlenül, de igen helyesen, inkább közvetve, eredményesen szolgálják a helytörténet-kutatást, a honismereti mozgalmat. A Hajdú-Bihar megyei Levéltár jó példájával jár elöl ebben a munkában. Különösen nagy szolgálatokat tesz a közelmúltban megjelentetett *A helytörténet-írás levéltári forrásai I.* című kiadványuk, ami voltaképpen a levéltári anyag katalógusa, gondos módszertani bevezetővel. Sokban hasonlatos ehhez a *Borsodi Levéltári Füzetek* című vállalkozás (Borsodi Levéltári Füzetek I. Miskolc, 1971. 86. l.). Ez az első szám a nagy hírű levéltár feudális kori összeírásait ismerteti. Amíg az eddig említett két kiadvány a levéltárak természetének megfelelő katalógusszerű feldolgozások, addig a pécsi, valamint a szekszárdi levéltár kiadványai évkönyvi jellegűek. Különböző, túlnyomó többségben történeti tanulmányokat közölnek. (*Baranyai Helytörténet-írás 1968. A Baranya megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 1968. 240. l., *Baranyai helytörténetírás 1969. A Baranya megyei Levéltár Évkönyve*. Pécs, 1969. 322. l.; *Tanulmányok Tolna megye történetéből I.* Szekszárd, 1968. 248. l., *II. Szekszárd, 1969. 335. l., III. Szekszárd, 1972. 287. l.*)

A pozsonyi Comenius egyetem Néprajzi Tanszéke évek óta nemzetközi néprajzi kutatótábort szervez *Seminarium Ethnologicum* néven. A kutatásban a szlovák egyetemi hallgatók és tanáraik mellett különböző európai országok etnográfusai, folkloristái, múzeumok és más tudományos intézmények munkatársai, valamint egyetemi hallgatók vesznek részt. A kutatás Szlovákiában évenként más-más területen folyik. 1972-ben a Lőcse (Levoca) környéki szepességi szlovák falvakban került sor a kutatómunkára dr. Podolák Jánna, a pozsonyi egyetem *Kabinet etnologie* vezetőjének irányításával. Az egyetem meghívására egy magyar egyetemi hallgatóval részt vettem a *Seminarium Ethnologicum* munkájában. A résztvevők különböző szekciókban dolgoztak. Csoportom az év napjaihoz fűződő szokásokat vizsgálta. Gyűjtéséből csak egy kis rész bemutatására kerülhet most sor. A jeles napok hagyományokból a farsangi szokások menetét, főbb motívumait írom le.

A naptári év hagyományában igen fontos szerepe van a farsangnak. A farsang a közösségi jellegű szokások egyik legjobb alkalma. Ebben az időszakban a falunak szinte minden tagja valamilyen formában bekapcsolódik a tradicionális szokások gyakorlásába. Természetesen, a farsangi szokások összességében aktívan nem vesz részt a közösség minden tagja, azonban mivel a farsang periódusának szokásai sokrétűek, valamelyikben feltétlenül lehet számítani az individuumaok személyes részvételére. Ugyanakkor viszont azt is mondhatjuk, hogy akik valamelyik szokásban aktívan nem vesznek részt, ugyanazon szokásnak ők passzív résztvevői, akik szemlélik, figyelik az eseményeket. Mivel a szokásokkal a közösség minden tagja pszichikailag kontaktusban áll, elmondhatjuk azt, hogy a farsangi szokáshagyományok közösségi jellege van. Ezt figyelhettem meg Lőcse környékén néhány szepességi szlovák faluban.

A farsang a vizsgált falvakban (*Spissky Stvrtok, Smizany, Kurimany, Dlhé Stráže*) három napig tartott. Rendszerint farsangvasárnap a kocsbában táncos mulatsággal (*zábava*) kezdődött. Smizanyban (Szepešsumeg) a délutáni litánia után az ifjúság a kocsmába ment és megkezdtek a táncot. Az esti órákban a házasság emberek és az asszonyok is elmentek a bálba. A táncos mulatság a kocsmában kisebb megszakítással farsangvasárnap délutántól farsangkedden éjfélig tartott. A két világháború közötti időben a legények a kocsmát kibérelték. A szükséges pénzt a táncban résztvevőktől összeszedték. Az összegyűlt összegből fizettek a kocsmárosnak azért, hogy a tánc céljára átadta nekik a kocsmát és ugyancsak a befolyt pénzből fizettek a muzsikosoknak is.

Farsangvasárnap este a legények megtervezik a hétfői, illetve a keddi farsangolást. Megállapodnak abban, hogy kik vesznek részt a maszkos felvonulásban. Smizanyban a farsangi felvonulást *chodili roznom*-nak mondják. Egy legény a menet élén halad s kezében nyársat tart. A nyárs neve *rozno* és ezért nevezik a szokást nyársal való járásnak.

A smizany-i farsangi felvonulás részvevői: 1 nyárshordozó, 2 kosaras, 1 fazekas, 1 harmonikás, 1 cigány muzsikás, 1 prikyvky. A fazekas (hrnec) egy rossz fazekat vitt magával és bottal ütögette, mint egy dobót. A prikyvky két fedő összeverésével járult hozzá a „zenéhez”. A felvonuló csoportban ment egy kecske-maszkos (koza) alakoskodó. A kecske-maszk fából készült. Az alsó része mozgatható. Ezt a játékos egy zsinórral a kecskefej felső részéhez csatogtatja és így az állat szájmozgását utánozza. A maszk felső részét prêmes bőrrel, rendszerint juhbőrrel borították be. Az alakoskodó az állat-maszkot fejmagasságba emelte. A fejét a bőrrel, testét bundával eltakarva igyekezett az állatot utánozni. A felvonulók között esetenként különböző alakoskodók vannak. Felöltöznek terhes asszonynak, púpos embernek, koldusnak. Az arcukat többnyire korommal kenik be, hogy ne ismerjék fel őket.

A farsangoló csoport végigvonul a falun. A résztvevők azokba a házakba térnek be, ahonnan a leányt a farsangi mulatságba meg akarják hívni. Egy legény lép be elsőként a házba. A legényen rossz ruha van, arcát korommal maszkírozta. A leányt meghívja az esti táncmulatságba (*Vecer price na fasengy*). Az alakoskodó legények közül csak ez szólal meg, a többiek nem beszélnek. A leánnyal eljárnak egy táncot. Az megajándékozta őket tojással, szalonnával. A szalonnát a nyársra húzzák. A tojást a kosarakba rakják.

A farsangolók így járják végig a falut. Végül egy lányos háznál lerakják az összegyűlt szalonnát és tojást. Éjfél körül megsütik és a szalonnás rántottát a kocsmába viszik, ahol közösen elfogyasztják. A táncmulatságon résztvevők farsangkedden este tíz óra körül ismét közösen vacsorzának. Úgyzintén ez alkalommal is rántottát készítenek. A bőjt előtti utolsó alkalom volt ez a zsíros étkezésre. Hamvazás-érdától kezdődően már csak zsírtalan bőjtös ételeket ehetnek. A bőjtös ételek között különösen elterjedt volt a *kapusnarka*, a káposztaléből készített savanyú leves.

A farsangi felvonulók között meg kell említenünk még néhány jellegzetes alakoskodót, akik Spissky Stvrtok-on (Csütörtökhely) vesznek részt a menetben. A legfontosabb alakoskodó a *dedo* és a *baba*. A *dedo* bő gatvát húz magára. Alul lábszárnál elkötik és szalmával kitömik. Kifordított bundát vesz fel. A *dedo* nagy, idomtalan ember benyomását keltette. A *baba* egy nőnek öltözött fiú s a *dedoval* együtt halad a menet élén. Az öltöében gyakran egy rongyból készített gyereket (*bal ta*) vitt. Ahová bértektek, a gyereket mutogatta, hogy annak kell a tojás és a szalonna. Spissky Stvrtok-on a házalás, a felvonulás farsangkeddjén volt és a közös lakoma is kedden este. A tánc azonban már vasárnap este megkezdődött. A háromnapos tánc alatt természetesen nem tartózkodott egyszerre mindenki a tánchelyen. Időnként hazahaza mentek. A fiúk többnyire a leányokkal mentek, akik farsangkor *pankuskyt*-t készítettek. Farsangkedden este azonban mindenki a kocsmában volt, hogy a bőjtöt megelőző utolsó alkalommal kilassák magukat.

Farsangvasárnap és farsanghétfőn éjszaka éjfél után, amikor a táncban kissé elfáradtak és elálmosodtak, a legények és a leányok, gyakran azonban a felnőttek is játszottak. A legények kedvelt játéka volt a *medvés* (*medvecka*) és a *verbuna*. Csütörtökhelyen a medvés játékban egy legény a terem közepén négykézlábra ereszkedett. A jelenlevők körbeálltak és énekeltek. A médvénék nevezett legény a dal ütemére négykézláb ugrált körbe-körbe. Ezt a játékokat egyszerre három legény is játszhatta. Szepessümegeen *medvecka*-nak, Csütörtökhelyen *mazurka*-nak nevezik azt a játékokat, amelyben három legény egymás mellé áll. Kalapot tesznek a fejükre. A középső legény jobbra-balra hajlong és arra törekszik, hogy leüssa a társai kalapját, miközben a többiek ehhez a játékhoz kapcsolódó dalt énekelnek. A *verbuna* is énekek kísért já-

ték. Egy legény a terem közepére megy. Leveszi a nadrágszíját, kettéhajlítja és a végeit marokra veszi. Kijelenti, hogy most 5 katonákat verbuvál. A jelenlevők a *verbung* játék dalát kezdik énekelni. A magát vezérnek kijelölt legény a nadrágszíjjal rá-raut egy-egy legényre, hogy menejen katonának. A megérintett legény a vezér mögé áll s megfogja a derekát, majd a többiek is sorra mögé állnak és a nótát folyton ismételve járnak körbe-körbe. Amikor a vezér már elég katonát verbuvált, egy darabig még forognak, rá-ráutve arra, aki nem fordul elég gyorsan és a sorból kilép, majd egy idő után a játékokat abbahagyják.

A Lőcse-környéki szlovákok rendkívül gazdag néphagyományából csak kis adalékok mutattam be. A farsangi szokásokhoz számos dal kapcsolódik, amelyek publikálására most nem kerülhetett sor. Mindezek, valamint a kalendáris év további jeles napjához fűződő szokások sok tanulsággal szolgálnak a magyar néphagyománnyal való összehasonlítás, az interetnikus kutatások terén.

A perzsa birodalom fennállása 2500. évfordulójának múzeumi vonatkozásai

Iránban a nagy évfordulóra rendbe tettek minden jelentősebb történeti emléket. A perzsa múzeumok a korábban meghatározott tervek szerint kiterjedt gyűjtőmunkát végeztek. A legutóbb begyűjtött anyagra is támaszkodva minden perzsa múzeumban új kiállítás készült. A nagy jubileum és egyben a perzsa kultúra jobb, szélesebb körű megismertetése céljából külföldön is több helyen nagyszabású kiállításokat rendezett az iráni állam. Így Párizsban is a *Musée de L'Homme*-ban, amit maga a sah nyitott meg 1971 májusában. Ez a nagyszabású kiállítás főleg a teheráni császári múzeum kincseire épült és az iráni történelem, kultúra komplex ábrázolása volt. Ebből az alkalomból a *Musée de L'Homme* folyóirata, az *Objets et Mondes* külön iráni számot jelentetett meg (Tom. XI. Fasc. 1.). Nagy jelentőségű volt az a kiállítás is, amit 1972. március 20-án nyitottak meg az athéni *Benaki Múzeumban*. Ez a kiállítás a perzsa művészetet mutatta be. A kiállításhoz gondos kiállítás, színes képekkel díszített katalógust adtak ki (*Persian Art in the Benaki Museum*. Athén, 1972.).

Christo Botev, a bolgár Petőfi*

DANKÓ IMRE

Előadásomat kis kiterővel kell kezdenem. 1949. június 26-án, Kecskeméten, az ottani Délpest-megyei Népújság című, azóta megszűnt napilapban *Christo Botev* születésének századik és halálának hetvenötödik évfordulója alkalmából egy cikk jelent meg a *bolgár Petőfi* címmel. A cikket én írtam, még hozzá akkor, amikor Botevnek csak öt verse volt lefordítva magyarra, az 1943-ban megjelent *Boikliev*-féle anthológiában. A cikknek látszólag semmiféle visszhangja sem volt. Nem válaszoltak rá, nem kérdezősködtek utána, nem fogtak hozzá a cikk nyomán *Botev* írásainak lefordításához. Ennek később jött el az ideje s ma már elmondhatjuk, hogy *Botev* alaposan ismert. *Képes Géza* minden írását lefordította, *Nagy László* szintén foglalkozott fordításával és folyóirataink, anthológiáink sorra közölték a fordításokat. *Botev* megismerése nagy hatást váltott ki nálunk. Ez nem is csoda, hiszen *Botev* nemcsak nagy költő volt, hanem életében, munkásságában csodálatos hasonlóságot mutat *Petőfi*vel.

Botevről minden népeknek tudnia kellene, hogy ki volt, mit csinált, mert rövid élete, viszonylag szerény írói hagyatéka nem meríti ki életművét, az sokkal több a rövidre szabott életnél és a hátrahagyott pár versnél, az életmű a bolgár függetlenség, a bolgár nép felemelkedése, sőt azon túl az emberiség egészének jobb, veszélytelenebb, kizsákmányolás-mentes élete szempontjából fontos. Azt írta nyilván magára is gondolva, hogy

Mert nem hal meg, ki egy eszméért halva
hull el a harcban s nem lesz soha sír,
mely eltemetné: a kobzosok dalba
fonják nevét és róla szól a hír

Bulgáriában valóban így is van. Botevet mindenki ismeri, jeltelen sírja zarándokhely, alakja kifejezője a leghaladóbb bolgár törekvéseknek; szinte jelképpé magasztosult, zászló lett, ahogy *Képes Géza* írja róla, ugyanúgy, ahogy a mi *Petőfink* is.

A Délkelet-európai kis népek elszigeteltsége magyarázhatja meg egyedül, hogy a bolgárok legnagyobb költőjét, *Christo Botevet*, a magyar közvélemény nem ismerte. *Botev* a *Byron*—*Petőfi* szerű költő-szabadsághősök közé tartozott. 1848 karácsonyán (a mi időszámításunk szerint 1849. január 5-én) születet a bulgáriai Kalofer városkában, ahol apja tanító volt. Az apa sokat adott fiának: a műveltség és a szabadság utáni elhatatlan vágyat. Az apa az egyik legforradalmibb bolgár tanító volt, fiát is forradalmárnak nevelte.

* Elhangzott 1971. október 3-án, a Déri Múzeum Bolgár Tudományos Délutánján.

Ezért küldte Odesszába a gimnáziumi tanfolyam elvégzésére. *Botev* azonban inkább tanult *Csernisevszkij*től, *Bakunintól*, mint a gimnáziumi tanáraitól. Örök helyett inkább a török elnyomás elől elmenekült, többek között Odesszában is lakó bolgár hazafiak titkos gyűléseire járt. Az iskolából ki is csapták hamarosan. Ezután minden erejét, idejét a bolgár szabadságmozgalomnak szentelte. A forradalmi felkészülés ideje alatt, főleg *Csernisevszkij* hatása alatt, messze túlnőtt a nemzeti függetlenség kívánásának célján, megismerte a társadalmi bajokat, a fejszabadulást tényleg biztosító gazdasági és társadalmi változásért lelkesedett: forradalmárrá fejlődött.

Bulgária *Botev* idejében — akárcsak Magyarország nem volt önálló állam. Hanem Törökország hűbéres országa volt, amelyben az akkor már önálló román fejedelemségekhez hasonlóan a törököt kiszolgáló csorbadszik, fanarióták, a megalkuvásra kész gazdagok uralkodtak. A bolgarság szabadságharca elsősorban a törökök ellen irányult, de a törököt kiszolgáló bolgár földesurak, gazdag kereskedők ellen is. Maga a bolgár szabadságharc, tekintve, hogy a széles tömegek csak a törököt tekintették ellenségnek, nacionalista színezetű volt s csak a legműveltebbekben, mint például *Botevben* élt és hatottak olyan magasabbrendű eszmék, amelyeket a nagy francia forradalom, a 48-as mozgalom, *Byron*, *Petőfi*, de nem utolsósorban *Csernisevszkij*, a kezdeti szocialisták termékenyítették meg.

Hazatérve magaköré gyűjtötte az ifjúságot: szervezett, szónokolt. Kíméletlenül leleplezte a nép kizsákmányolót, radikális volt. Mindig, minden körülmények között tiszta vizet akart önteni a pohárba. Nem csoda, ha hamarosan menekülnie kellett. Nemcsak a törökök, hanem a hatalomban részesülő, korrupt, népnyúzó, a törököt kiszolgáló bolgárok is üldözöbbe vették. Megéreztek benne a veszélyt. *Botev* Bukarestbe ment és beiratkozott az egyetemre, orvostanhallgatónak. De itt sem tagadta meg önmagát, forradalmi újságokat szerkesztett, kiterjedt szervező munkát folytatott. Bukarest, Havalásföld dunamenti részei ezekben az időkben teli voltak bolgár emigránsokkal. Itt szőtték terveiket hazájuk felszabadítására, itt érezték magukat biztonságban, mert közel voltak a bolgár törekvésekkel nemcsak rokonszenvező, hanem az azt támogató, hatalmas Oroszországhoz.

Botevnek a forradalmi mozgalomban hamarosan jelentős szerepe lett. 1874-ben *Karavelouval* együtt a forradalmi tanács elnökévé választották. Eközben a rendkívül mozgalmas, mondhatszaki zaklatott időben alapít családát. Házassága, család élete, akárcsak a mi *Petőfinké*, boldog és rövid. 1875 április közepén Szrednagórában kitört a bolgár szabadságharc. A Romániában élő bolgárok elérkezettnek látták az időt, hogy fellépjenek és a szabadságharcot forradalmasítsák. Fegyvert fogtak és *Christo Botev* vezetésével behatoltak Bulgáriába. Vállalkozásuk, sajnos, eleve kudarcra volt ítélt, mert egyrészt kevesen voltak és nem is voltak jól tájékozódva. Mikor bolgár földre értek, a törökök már hallatlan kegyetlenkedésekkel elnyomták a szrednagórai felkelést, de erről *Botev*ék mit sem tudtak. Hiányzott a kellő tömegbázis is, hiszen forradalmi elveikkel alig-alig értettek egyet, csak a nemzeti függetlenség kivívásában és biztosításában láttak bennük szövetségeket. A törökök a *Botev* vezette csapatot a Neszlec hegy csúcán körülfojták és egy szálig lemészárolták. Az áldozatok között volt *Botev* is; itt, a szabadsághért és a haladásért halt meg 26 éves korában. Testét — akárcsak a *Petőfi*ét — nem találták meg. Ennek közvetlen oka az volt, hogy a törökök a lemészárolt, megcsontított szabadsághősöket nem engedték eltemetni.

Különböen visszatérve *Botev* halálához, megemlíthetjük, hogy őt is, mint

a mi *Petőfinket*, egy gondolat bántotta, a kényelmes semmittevésben jövő halál. Ő is, mint *Petőfi* előre megjósolta halálát:

Mondd el drága szóval kicsiny
testvéreimnek hadd tudják
hogy bátyjuk volt, kit ezután
örökre emlegetnek még:
hogy bátyjuk volt, ki a csatán
veszett el, mert hogy nem tudott
parolázni az átkozott
törökkel s tétlen nézni a
szegény nép kínját! Mondd nekik
el mindezt, hogy majd egykoron
keresni menjenek fehér
csontjaimat a hegyeken,
hol a kőszáli sas hamvát,
és véretem a barna föld
barna ölébe rejti el.

Christo Botev csak abban nem hasonlít *Petőfi*hez, hogy nem volt termékeny író. Mindössze alig harminc verse maradt fenn. Mégis a modern bolgár irodalmat ezektől a versektől, *Botev* működésétől számítjuk. *Botev* élete és irodalmi működése korszakos jelentőségű. A *Botev* előtti bolgár irodalom nagyon szegényes volt, szinte kizárólag egyházi jellegű és a hitélet szükségleteit elégítette ki. Ebbe a szegényes irodalomba, amit szinte kizárólag egyházi emberek, papok műveltek, nem tudott a rendkívül gazdag népköltészet beépülni. Ilyenformán *Botev* szinte minden előzmény nélkül jött és azonnali irodalmi életet teremtett. Verseiben a népköltészet külső- és belső formakincse szerencsésen párosult a forradalmi eszmékkel és ezért hatásos felmérhetetlen volt. *Botev*vel a bolgár irodalom azonnal csatlakozott a rokon körülmények között élő Délkelet-európai népek magaratalált modern irodalmához és egyben a világirodalomhoz is. Egyszerű módon, mindenki számára érthetően fejezte ki legbensőbb érzéseit, a meg nem értés kínját, az egyedüllét keservét:

Testvér, szörnyű így az élet:
engem itt nem értenek!
Mint emésztő lángok égnek
lelkemen a mély sebek.

Nem kél v' szszheng, csak a hangom,
mint vészjel, zúg rémesen.
Testvérem, te tán megértesz,
— vagy már lehet, hogy te sem.
(Testvéremnek. *Képes Géza* fordítása.)

Ez a meg nem értés, visszhangnélküliség nemcsak politikai vonatkozású. Hongot kap benne az a romantikus nyugtalanság, elvagyódás is, ami e korszak legjobbainak általánosan jellemző tulajdonsága, hangja. Jól fejezi ki ezt az életérzést *Első szerelmemhez* című verse. (*Nagy László* fordításában idézem.)

Ó, hagyd e dalt, a mérges szókat,
hallgasd, a lombok hogyan zúgnak,
a lombzót viharzó szózat,
fölbrednek nyelvén a múltak,
regéket mond a s áradokról,
dalt mond a mai fájdalomról.

Természetesen, mint a közéleti költő mindegyikénél ez az általános, egy egész korra jellemző érzés konkrét tartalommal telítődött. Nem egy esetben a gúny fegyveréhez is nyúl, hogy érzéseinek gazdag, sokrétű tartalmát és vele együtt szemléletének igazi mivoltát megmuassa. Ebből a szempontból fontos számunkra a *Hazafi* című verse, amit *Képes Géza* fordításában idézek.

Szívet, lelkét áldozd ő a
tudományért s a hazáért. —
Igen: a nép szívet, lelkét,
nem ám a saját magáét.
Jót is tesz, de csak jó pénzért,
pénzt is ad, de nagy kamatra.
Szeme: forgat s hogy kuporgat!
Még a lelkét is elaja.

*Botev*et a török elleni bolgár népi küzdelem, a hajdút mozgalom lelkesítette. Sokan úgy látják őt, mint egy hajdút vezért, aki szabad csapatával betör török földre és ott elbukik az egyenlően harcban. Bármennyire így is látszik a dolog, megsem erről van szó *Botev* esetében. Két okból sem. Először is azért, mert a XIX. század utolsó negyedére már idejett multa a hajdútmozgalom. Mindenki számára világossá vált, hogy alkalmi szövetekezőseken alapuló, kislétszámú, egymással kapcsolatol nem tartó szabad csapatok, amelyek ráadásul még nincsenek is korszerű fegyverekkel ellátva, számos egyéni hőstettet vihetnek ugyan végbe, de nem szabadíthatnak fel egy országot. Másrészt pedig azért sem igaz ez a vélekedés, mert mindezzel *Botev* is tisztában volt. Ennek a felismerésnek adott hangot *Hadzsi Dimitar* című, híres, talán legismertebb versében. A vers egy részletét *Nagy László* fordításában idézem:

Leszáll az este, hold is világol,
széjjel az égen csillagok égnek,
zúg az erdő a szél ronamától,
bűg a Balkántól hajduska-ének!

Virrad a Balkán! Kisüt a napja,
hős fekszik ottan szívragó sebbel,
sebét a farkas tisztára nyalja,
s nap delel újra — sugara perzsel!

Ahogy az olvasott személynyelvekből is láthattuk, *Botev* a népköltészet egyszerű formakincsét, a népi nyelv tisztaságát emelte a költészet magasába. Ebben nemcsak rokon *Petőfi*vel, hanem azonos is. A népköltészet, a népi nyelv, a népi világ, formakincs magáévátétele eszméileg is összekötötte őket a közösségi; a néppel a népért nagyszerű gondolatban, forradalmi elképzeléseikben. *Petőfi* már nem érthette meg, de *Botev* megérte és meg is értette a párizsi kommünt, eljutott forradalmi fejlődése lehető legmagasabb fokára, plebejusi és forradalmi demokratikus világképében a Párizsi Kommuné eszméi a legégetőbb bolgár társadalmi- és nemzeti érdekek felismerésével egyesültek.

Igy látjuk őt közel halála százéves évfordulóján és valljuk a magunkénak is, magyarnak úgy, ahogy bolgár testvéreink a mi *Petőfinkben* a maguk *Botev*éjére ismernek és a magukénak vallják.

Hajdú-bihari kéziratok térképek

BENDEFY LÁSZLÓ

Az utóbbi évek helytörténeti, valamint technika- és művelődéstörténeti kutatásai során — az írott levéltári források mellett — mind gyakrabban hasznosítjuk a régi idők kéziratok térképanyagát. Ez a felismerés vezetett a levél- és térképtárakban őrzött, de eddig éppen csak számontartott régi térképek komolyabb feltárására, majd a térképkatalógusok kiadására¹. Megyei levéltárainkban, valamint a Fővárosi Levéltárban őrzött térképek katalógusa nemrég megjelent. (A sorozat utolsó kötete is rövidesen elhagyja a sajtót.)

Ebben a Levéltárak országos Központja által kezdeményezett és anvagilag támogatott kiadványsorozatban — természetesen megjelent a Hajdú-Bihar megyei levéltár térképeinek katalógusa is². S most mégis egy külön kiadvány³, mégpedig egy kimondottan elsőszályú kiállítású kötet foglalkozik a debreceni levéltár térképeinek ismertetésével. Vajon mi indokolta ezt? Azt hiszem, nem tévedek, amikor az indíték fő rugóját a debreceni levéltárban folytatott kiváló térképfeltáró munka eredményességében látom. A debreceni levéltárban — gyanis Komoróczy György dr. igazgatósága idejében kerekén 2200 térkép vettek számba és ezeknek több, mint felét a régi iratok közül emelték ki. E tekintetben Debrecen valamennyi vidéki megyei levéltár között az első helyre került!

Ilyen tömegű kéziratok térképanyagnak annotált kiadása valóban indokolt. Hisz maga a térképek darabszáma 90 százaléknál jobban megközelíti az 1950-es évek Fodorféle térképkatalógusát, amely pedig 1954 és 1956 között 3 kötetben jelent meg⁴.

A Komoróczy szerkesztette kiadvány azonban sokkal több egy szokványos térképkatalógusnál; a maga teljességében eszményi példája annak, hogyan kellene a kutatók rendelkezésére adni minden levéltárnak a maga térképtári kéziratok mappációs anyagát.

Az előttünk fekvő művet a szerkesztő 15 oldalas előszava vezeti be. Ebben az önálló tanulmánynak beillő körültekintésben azt elemzi a szerző: milyen céllal s milyen mértékben keresik és használják a kutatók a régi térképeket? Nagyon helyesen állapítja meg: a szálak Szegedhez és Győrffy Istvánhoz vezetnek. Az Alföldkutató Bizottság szegedi központja volt az a mag, amelyből minden, a régi kéziratok térképekkel kapcsolatos kezdeményező tevékenység kisarjadt. S ebben a vonatkozásban nem feledkezhetünk meg Eperjessy Kálmán, Borbély Andor, Nagy Júlia, sőt kisebb részben Imrédi-Molnár László és Tasnádi-Kubacska Andor bécsi kutatásairól és az elsőként említett hatalmas térképfeltáró munkájáról sem⁵. Ha ök nincsenek és ha nincsen az Országos Ösztöndíjtanács, illetve Klebelesberg K. miniszter megértő és segítő készsége, az a feltáró munka, amely a Bécsben őrzött XVII–XVIII. századi magyar vonatkozású kéziratok térképek értékeinek felismerése s e térképek-

nek a kutató munkába való bevonására vezetett, fél évszázaddal ezelőtt nem kezdődhetett volna meg.

A dolgok történelmi rendjéből következően az említett kutatók úttörő munkássága csakis a bécsi levéltárak kartográfiai állagaira terjedt ki; azonban egyben indítékot adott a hazai központi és területi levéltárakban is hasonló jellegű feltáró munka megkezdésére. Idehaza az úttörők Győrffy István és Fodor Ferenc voltak. Győrffy — főként a II. József korabeli I. katonai felmérés⁶ alapján — az alföldi mezővárosok ősi települési rendjét kutatta és sikerült is neki az erre vonatkozó feladatokat zömét elvégeznie, a felmérések fejlődésében mutakozó törvényszerűségeket megállapítania⁷. Fodor főként a Szolnok megyei levéltárakat kutagatta és a két Bedekovich Lőrinc (apa és fia) egymásba folyó térképszervezői tevékenysége nyomán a Fajság régi morfológiáját dolgozta fel^{8,9}.

A Térképesztői Közlöny alapításával, valamint Borbély A., Falter J., Irmédi-Molnár L. és Tárczy-Hornoch A. munkássága nyomán^{10–13} a Mikoviny Sámuelra vonatkozó, szerteágazó kutatások kezdetével (1930) a hazai régi térképek feltárására irányuló munka észrevehetően felgyorsult¹⁴. Mindamellett a rendszeres és érdemi felmérés csak a II. világháború után, a levéltárak megmaradt anyagának számbavétele és rendezése alkalmával kezdődött meg, az 1950-es évek elején. A Levéltárak Országos Központja (LOK) — az adott lehetőséggel élve — elrendelte a fellelt régi kéziratok térképekről kartotékok készítését. 1965-ben ezeknek a kartotékoknak az alapján kezdődhetett meg a roptintés technikával sokszorosított megyei térképkatalógusok kiadása¹⁵; ehhez David Z., Maksay F. és Valkó A. készített feldolgozási szabályzatot¹⁶.

A debreceni levéltár saját térképkatalógusát a legelső között dolgozta fel kartonokra és a LOK-kiadta térképkatalógus sorozat a debreceni levéltár térképeinek ismertetésével kezdődik.

A Hajdú-Bihar megyei régi kéziratok térképek katalógusa tehát annak ellenére jelent meg, hogy 1965-ben első kiadása már közre lett bocsájtvá. A két kiadást azonban hasonlítani sem lehet egymáshoz. Az utóbbi teljesen új adattelméren alapul és kizárólag a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban őrzött és annak birtokában levő kéziratok térképekre terjed ki. Megemlíti ugyan a szerkesztő, hogy mind ő, mind az egyes szerzők tisztában vannak azzal, hogy a megyére vonatkozólag még többszáz, sőt talán ezernél is több kéziratot térkép is található még más területi és országos jellegű levéltárakban; mint például Szabolcs és Békés megyék levéltáraiban, a Hadtörténelmi- és az Országos Levéltár-, valamint az Országos Széchényi Könyvtár térképtárában, a Hajdú-Bihar megyei földhivatalban, az Eszék-magyarországi Vízügyi Igazgatóság, valamint néhány vidéki múzeum térképgyűjteményében. Mindezek szintén olyan eredeti (és talán egyetlen példányban meglevő) kéziratok térképek, amelyeknek számbavétele és katalóguszerű kiadása feltétlenül szükséges, de a velük kapcsolatos feltáró, redszerező és leíró munka éveket igényel és valószínűen több kötetet fog megköltetni. Ezzel magyarázza a szerkesztő, hogy a most megjelent I. kötetbe még az Országos Levéltárban feltárt és kartotékoltt Hajdú-Bihar megyei kéziratok térképeket sem vették fel. Késztélen, hogy ehhez az alapelvezhaló dolgozatkódással jelen kötet anyaga egyrészebebb és redszerebetöbbé vált.

A most közzétett anyag összeállítását és a leíró részeket az Országos Levéltár idézett szabályzata szerint Mody György készítette. Nagy gondot fordítottak a szerzők és a szerkesztő az azonos nevű geometrák, mint például az idősebb és ifjabb Kovács György térképeinek megkülönböztetésére. E két ki-tűző földmérőt Komoróczy — a mű lektorával, David Zoltánnal együtt — a XVIII. és XIX. század legkiválóbb mérnökei közé sorozza. Joggal! Az ifjabb Kovács György készséggel segítette Lipszky J. térképeinek és Görög D. „Ma-

gyar Atlasz"-ának létrejöttét is¹⁷ és atyjával együtt többszáz térképet hagyott hátra*.

Érdekes és nagyfontosságú részleteket olvashatunk Komoróczy bevezető tanulmányában a debreceni térképek hivatalos őrizetének egykori rendjéről. Irja - többek közt - hogy 227 birtoktérképet a városi főhatóság (tanács) a többitől elkülönítve, titkos levéltárban őriztetett. A térképek egyesítése és megfelelő idő- és területi rend szerinti rendezése - természetesen - megtörtént.

A bevezető rész második fele a feldolgozás módszertani elveit és a kivétel során azok gyakorlati megvalósulásának módját ismerteti. Nyomatékosan fel szeretném hívni a figyelmet ennek a (10-18. oldalig terjedő) résznek különös fontosságára. Valljuk meg: ilyen aiaopis, minden tudományos kutatási szempontra figyelemmel levő térképtárgus még nem jelent meg Magyarországon. Még külföldi viszonylatban is keresnünk kell párját! A szerzőknek tehát itt kellett kidolgozniuk azokat a módszereket, amelyekkel a néprajzi, földrajzi, nyelvészeti, hely- és dűlőnévkutatói, technika-, és tudománytörténeti, hidrologiai és hidrográfiai, település- és gazdaságtörténeti és még egyéb irányú kutatásoknak elegendő leírásokat készíthetnek. Megítélesem szerint ez teljes mértékben sikerült is nekik, s ezért ez a munka országos viszonylatban nemcsak követendő példának, hanem előgondandó mintának is tekintendő.

Maga a mű a következő részeket tartalmazza: I. A térképek leírása, Mody György gondos munkája. Tagolása: Debrecen város-, a hajdúvárosok-, Bihar vármegye-, Szabolcs vármegye-, Hajdú vármegye és Hajdú-Bihar megye térképei. (Ez a 140 oldalra terjedő rész a bevezető tanulmánnyal együtt a könyv felét teszi ki.) A további hat fejezetben kartológiai tárgyú tanulmányok következnek. Ezek:

A II. és III. fejezet egymás kiegészítői. Mesterházy Károly a mai Hajdú és Bihar megyék településtörténetét ismerteti a korai Árpád-kortól a tatárjárásig. Mody György pedig folytatólag a hódoltság megszűntéig. A műnek ez a 30 oldalt kitevő részlete mesteri példája annak, hogy a régi kéziratok térképeken található hely- és dűlőnevek a településtörténeti kutatások során hogyan használhatók.

A továbbiakban Mesterházy Károly a régi térképek eddigi régészeti hasznosításáról ad számot. A térképek a dűlőnevekben esetleg az elpusztult falvak nevét változatlan alakban őrzik. Lehetséges azonban az is, hogy egyszerűen a „Pusztatemplom”, vagy „Pusztatalu” dűlőnév figyelemzetet arra, hogy az a környéken valamilyen elpusztult helység vagy kisebb település nyomai várhatók. Ha a terepnek a térképen ily módon megjelölt részén egy kis domb vagy egyéb terepvenetlenség is látható, az a régészeti rojtán kutatásra csábítja. Így kerültek napfényre például a mai községtől nem messzire Szerep falu Árpád-kori elődjének romjai.

A térképek néprajzi hasznosításáról Dankó Imre irt szép fejezetet. Ismeretes, hogy nemrég Barabás Jenő egész könyvet szentelt a néprajzi kutatásban alkalmazható kartográfiai módszer ismertetésének és népszerűsítésének¹⁸. Mind Barabás, mind a többi etnográfus kutató munkásságából kiderül, hogy

* Az idősebb Kovács György és a Mikovinyvel egyidőben dolgozó Kovács (Kovács) János, az esztergomi érsekség urada mi mérnök, valószínűleg nemcsak név-, hanem véronokon is. Talán edes-, esetleg unokatestvérek. Ennek a kérdésnek felderítését érdemelnék ítélem. Itt jeleznem még: téves az írodalomnak az a „öbbszörösen vizsgálat” állítása, hogy Kovács János Mikoviny tanítványai közé tartozott. Ez a feltevés teljesen alaptalan. Kovács J. Mikovinyvel egyenrangú félként váltala bizonyos megyék egészének (Moson m.) vagy részének (Somogy m.) térképezését (v. 6. 14. a. id. m.) - Kétségetlenül munkatársa volt Mikovinynek, de semmiképpen sem tagja az úgynevezett Mikoviny-iskolának.

a kartográfiai néprajzi módszernek légtértekesebb és leggazdagabb forrásai a régi kéziratok térképek. Azok az etnográfiai térképek, amelyekben különböző használati eszközök (konyhai edények, ekék, löszerszám, fejfák stb. építkezési formák, mese- és verstípusok stb., stb.) kerülnek ábrázolásra, nyugodtan a tematikus térképek csoportjába sorolhatók. Helyesen mutat rá Dankó arra, hogy a régi kéziratok térképek nagy része épp annyira archivális dokumentum értékű, mint az írott levélárú források. Csak éppen olvasni és érteni kell őket. Dankó a régi térképek település- és gazdaságtörténeti adalékai is teljességgel a néprajzi térképezés érdekébe tartozónak jelenti ki. Bizonyos vonatkozásokban kétségeltlenül igaz van, mivel az említett történelmi értékű adatok elsősorban a régi térképeken vannak hitelesen rögzítve. Természetesen néprajzilag is nagyon értékesek az egykori topográfiai és vízrajzi viszonyokat is felülvizsgáló régi kéziratok térképek. Dankó idézett példái azt bizonyítják, hogy a történeti néprajzi kutatás is elérkezett ahhoz a korszerű szemlélethez, amely a különböző tényezők egyidejű, komplex értékelését helyezi előtérbe.

A régi térképek történeti forrásértékét Komoróczy György elemzi. Rámutat arra, hogy a térképek felhalmozott történeti értékek tömege különböző változatokban jelentkezik, tehát sokoldalúan használható. Így szóba jöhet a térképek történeti, néprajzi, demográfiai, agrártörténeti, telekrendszer és városfejlesztési, birtokjogi és birtoktörténeti, erdtörténeti stb. vonatkozásban való kutatása és feldolgozása. A debreceni levéltár régi térképei különösen alkalmasak arra, hogy - időrendben vizsgálva őket a lezártabb kataszteri térképekig bezáróan - a tanyarendszer kialakulásának, fejlődésének, majd hanyatlásának korszakait és módját tanulmányozhassuk rájuk. Erdei Ferenc szerint ez a terület a tudományos feldolgozás szempontjából még érintetlen, „terra incognita”, noha kutatásuk igen fontos feladatnak mondható^{19, 20}.

A művet a földrajzi nevek adattára, gondos dűlőnévjegyzék és a térképek szerzőinek (esetleg másolójának) névjegyzéke zárja. Ez a 100 oldalt kitevő igen nagy értékű rész Nagy Gyuláné gondos munkája.

A dolog természetéből következők, hogy az itt közölt dűlőnévjegyzékben csakis a régi, XVIII.-XIX. századi, de mindenképpen a régi paraszti mezőgazdasági rendszer idejében kialakult ősi, és a nagyüzemi mezőgazdasági rendszer bevezetéséig megőrzött dűlőnevek kerültek közlésre. A többszáz évről, nem ritkán a korai Árpád-korig visszamenő dűlőneveinket tehát elsősorban a régi térképek, részben (már csak kis részben!) az őregek emlékeztetnek. Ezért nagyon elhibáztunk tartjuk az utóbbi években mind gyakrabban megjelenő földrajzi- és helységnevjegyzetekben található azt a gyakorlatot, hogy a gyűjtők és a kiadványok szerkesztői - a régi dűlőneveket teljesen mellőzve - a dűlőknek csakis a mai elnevezést tüntetik fel. A két névadás között óriási a különbség. Az ősi név magától a néptől származik, és vagy a dűlő természeti felkésére, topográfiai helyzetére, vagy a dűlőhöz fűződő valamilyen történelmi vagy társadalmi vonatkozású eseményre, illetve emlékre utal. A dűlők megváltoztatott neve nem a néptől származik és sok esetben a dűlővel különösebb kapcsolata sincs.

Más természetű hibaforrás a földügyi és térképészeti hivataloknak vagy a térképfelújításokat végző geodéziai vállalatoknak az az eljárása, hogy a dűlőneveket bizonyos okokból, például azért, mert a régi névadást a jóízűlét sértőnek vélik, önkényesen megváltoztatják. Így lett egvük Nógrád megyei községünkben egy meredek és bogárhátú domboldalra jellemző „Ló-fingató” dűlőnévből „Lóingató”. Helves és indokolt ez az eljárás? Megszüntetésére minden lehetőséget el kell követnünk.

Hogy a felsorolt hibák miatt a tudományos kutatómunka csorbát ne szenvedjen, arra lenne szükség, hogy a helynévtárak és állónévjegyzékek anno-talva kerüljenek kiadásra és – a név érvényességének időhatárára teüüntető évszám közl.ével – minden esetben tartalmazák a korábbi, időközben megváltozott vagy megszüntetett hely- és állóneveket is. Az ilyen irányú és jellegű munkának a jelen kötetben található, Nagy Gyulánétól származó feldolgozás igen jó példája lehet.

Összegezve a leírtakat: a debreceni Déri Múzeum Baráti Köre a Hajdú-Bihar megyei kézíratos térképek mesterien összeállított katalógusának kiadásával országos vizonyiat, an példái adott a tökéletes munkára. A mű nyomdai kiállításáért és a térképkivágatok gondos és szép sokszorosításáért a Békés megyei Nyomdaipari Vállalat (Gyula) dolgozóit illetve köszönet és dicséret.

JEGYZETEK

1. **Bendefy L.:** A magyarországi kézíratos térképlélmányományszámbavétele = Levéltári Szemle, 18. évf. 1. sz. 18–31. old. Budapest, 1968.
2. **Komoróczy Gy. (szerk.):** A debreceni állami levéltár kézíratos térképei – In.: Kézíratos térképek a területi állami levéltárakban I. – Levéltári jegyzékek I. – LOK kiad. – Budapest, 1965.
3. **Komoróczy Gy. (szerk.):** Hajdú-bihari kézíratos térképek. – Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei, I. kötet. 1–344. old. 19 térképmelléklettel. Debrecen, 1972.
4. **Fodor F.:** A magyarországi vízrajzi térképek katalógusa 1867-ig. Catalogus maparum ex manuscriptoris hydrographiarum archivis hungaricis excerptum, usque ad annum 1867. – Tud. Műsz. Bizt.ogr. I., 3. és 5. sz. Budapest, 1954–1956.
5. **Bendefy L.:** A hazai geodézia- és kartográfia-történeti kutatások áttekintése. Nemes szakmai eödeink emlékezeite – Geod. és Kartogr. 24. évf. 5. sz. Budapest, 1972.
6. **Borbély A. – Nagy J.:** Magyarország I. katonai felvétele II. József korában – Térképészeti Közl. 2. kt. 1–2 füz. Budapest, 1932. – és u. az.: A Bécsi Colleg. Hung. Füzetek XII. sz. 1–64. old. és 16 táblamelléklet. Budapest, 1932.
7. **Györfly I.:** Az a földi kertész városok. Hajdúszoboszló települése = Népr. Ért. 18. évf. 3. füz. 105–136 old. Budapest, 1926. – Hajdúbszörményi települése = Föld és ember, 6. évf. 4. füz. 177–210. old. Budapest, 1926. = Mindkettőt ld. Gy. I.: Magyar nép – magyar föld, 153–215. old. Budapest, 1942.
8. **Fodor F.:** Bedekovitch Lőrinc gazdasági és települési térképei a XVIII. századból = Térk. Közl. 3. évf. 257–267. old. Budapest, 1935.
9. **Fodor F.:** A magyar térképirás I–III. kt. Budapest, 1952–1954.
10. **Borbély A.:** Újabb adatok Mikoviny Sámuel életrajzához és műveéhez = Térk. Közl. III. kt. 154–169. old. Budapest, 1934.
11. **Faller J.:** Adatok Mikoviny Sámuel udvari kamarái mérnök és építész életéhez = Térk. Közl. I. kt. 255–265. old. Budapest, 1932 – és u. 6.: Mikoviny Sámuel selmei tanárkódása = Bu.ár 2. évf. 276–283. old. Budapest, 1936.
12. **Irméd.–Mónár L.:** Mikoviny Sámuel térképvételei mouszere = Térk. Közl. I. kt. 74–87. old. Budapest, 1930.
13. **Tárczy–Zornoch A.:** Mikoviny Sámuel a selmei bányászati képző tanintézet első tanára (In.: Bány. Koh. Erd. Földoszt. Tört. 1735–1935. I. füzet) Sopron, 1933.
14. **Bendefy L.:** 5. id. m. és u. 6.: Mikoviny Sámuel megyei térképei a Magyar Tudományos Akadémia kéziratrárában = MTA Könyvt. Kiadv. 65. sz. Budapest, 1972.
15. **Bendefy L.:** 1. a. id. m.
16. **Dávid Z. – Maksay F. – Valkó Arisztid.:** Az Országos Levéltár kézíratos térképeinek feldolgozási szabályzata = Térképtud. Tanulmányok (Studia Cartologica). In: Eötvös Loránd Tud. Egyet. Térképtud. Tanszékének Evk. 1956/58-ról. 89–123. old. Budapest, 1958.
17. **Fodor F.:** 9. a. id. munkájában a két Kövcsény Györgyre vonatkozó adatok teljesen összekuszálódnak. Sőt a munka részben összekeveri Kovács György és Király György alkotásait is.
18. **Barabás J.:** Kartográfiai módszer a néprajzban. (Akad. Kiadv.) 1–190. old. Budapest, 1963.
19. **Erdői F.:** A makói tanyarendszer. Makó, 1933. – és u. 6.: A magyar tanyák. Budapest, 1942.
20. **Balogh I.:** Tanyák és majorok Békés megyében a XVIII–XIX. században. Gyula, 1971. – és u. 6.: Az alföldi tanyaszádkódolás az 1830/1840-es években – Agrár-tört. Szle. 4. évf. Budapest, 1962. – és u. 6.: A debreceni erdős puszták települése. Debrecen, 1936.

Az aratás hagyományosan június 29-én Péter–Pál napjával kezdődik, július 2-án Sárlos Boldogasszony napján már általános, július 25-re, Jakab napjára pedig már a legkésőbb érő gabonaféle, a zab aratása is befejeződik s ezzel tulajdonképpen az aratás időszaka régebbi értelemben véget is ér. Ma amikor kombájnjal aratunk, ez az időszak már hosszabb.

Az aratás a mezőgazdaság legfőbb munkája ma is, de különösen annak számított a megelőző évtizedekben és évszázadokban, amikor a kenyér volt a nép legfontosabb tápláléka, s a kenyérnekvaló megtermelni és megkeresni legnagyobb gondja. Még nem is olyan régen a magyar földművelés szegénység nagy tömegei mindennapi kenyérüket főként az aratással keresték.

A kenyér az egyszerű földművelő, földmunkás emberek előtt szinte valóságos tiszteletben állt, „isten áldásának” nevezték, pazarolni, meg nem becsülni, eldobni a legnagyobb bűnök tartották. Nem hiába jelentette és jelenti ma is a kenyér – átvitt értelemben – összes szükségleteinket, amit az a ... kenyérrel keres, ... egy kenyéren –, külön kenyéren –, a maga kenyérével él, ... valakinek a kenyérét eszi, ... könnyű kenyér, ... panaszos kenyér, ... nehéz kenyér, ... keserű kenyér, ... még a kenyérből sem eszik eleget, ... megettem a kenyérem javát szőlősköbl kitanít. S hogy a kenyér hosszú századokon át a legfőbb jónak számított, ... lesz még szőlő lesz még lággy kenyér, ... olyan jó, mint egy lalat kenyér ... kenyérré lehetne kenni szőkapcsolatok mutatják.

Mióta az ember rátért a földművelésre, évről évre megismétlődő tevékenysége az aratás. Érthető tehát, hogy az arat ige nemcsak nyelvünk, hanem valamilyen más nyelv szokásnévén is legősibb rétegeibe tartozik. Mint A magyar nyelv történeti etimológiai szótárából megtudjuk, az arat szóhasználat eredménye az irt, a régiségben ort elkülönült változata. A szó eredeti jelentése „növényt metsz, vág, nyír” lehetett, melyből az irt erdővágásra utaló, valamint az arat gabonavágásra vonatkozó jelentéseinek kifejlődése érthető. Az arat és irt tehát történetileg azonos szavak.

Az arat mai köznyelvi jelentése az Értelmező szótár szerint: „érett gabonát vagy más szemes terményt kaszával, géppel vagy sarlóval levágni”.

Míg a kombájnnal való aratásra át nem térünk, a kaszás aratás volt az általános, tehát a ma élők, főként a 30–40. éveükön túl levőknek és sok elötlük járó nemzedéknek az aratás általában még a kaszúhoz kapcsolódik.

Népünk történetének, nyelvének és néprajzának tanúsága szerint azonban az aratás, azaz a gabona betakarításának eredeti szerszáma nem a kas, hanem a sarló és aratni eredetileg azt jelentette: „sarlózni, sarlóval vágni”.

Igy volt ez más népeknél is. Példaként a görögöket hadd emlitem. Akhilleusz pajzsán a művész így ábrázolja az aratást:

„Rengő búzamezőt is formált: rajta a béres nép aratot és sarlóval lendítve kezében: egy oldalt a csomók hullottak rendre a földre, ott meg a kéveketők fűttek kévébe kötéllel. Három kévekető kötözött, hátrább meg markot kisgyerekek szedték, tele öllel hordva szünetlen” (Iliász XVIII. 550–555. Devecseri Gábor fordítása.)

Ez a körülbelül háromezer éves kép még a múlt században sem lett volna szokatlán.

„Télnék vége felé, amikor már szénát sehol sem leltek, a mezőben hagyott száraz fűvet vagy avert kellett keresni, aratni és kaszálni, és a katonaságnak hátton behordani”, olvassuk Pósalaki János Elbeszélésében, amelyben a Caraffa-féle sarcolás történetét írja le. (1985–86.) Ez időzetből világos, hogy aki arat, az nem kaszál, hanem sarlóval vág.

Szenci Molnár Albert szótára (1604) a sarlót *talx messoria* „gabonavágó” a kaszát *talx loenaria* „szénavágó szerszámnak” nevezi.

Márton József jeles szótárírónk a XIX. század első éveiben a szót még így értelmezi: „aki arat, az sarlósz”, aratni tehát annyit, mint sarlóval vágni.

XIX. század második felében még többen is így magyarázzák az arat igét és ennek megfelelően az aratás és arató névszókat. Czuczor-Fogarasi szótárában ezt olvashatjuk: *Arat*: „holmi vékonyabb szárú növényeket különösen fűveket, gabonamüemket stb. sarlóféle eszközzel töröl levagdal, lemetél”. *Búzáat, rozst aratni. Gazt a gabona közül kiaratni. Zabot, kölest utoljára aratni.*

Aratás: „mezei munka, midőn a megérett gabonát vagy némely más növényeket sarlóval levágják”.

Ugyanebből az időből származó Ballagi-féle szótár szerint az aratás, „aki vékony szárú szemes növényt sarlóféle eszközzel levagdal”.

A Szlavónia szótár, amely a közelmúltban jelent meg, s amelyben a Szlavóniában élő magyar nyelvészt szókincset gyűjtötte össze Penavin Olga, ezt írja: *Arat*: „búzáat levág, sarlóval régen, most kaszával, kombájnnal”.

Nem úgy kell azonban gondolni, hogy kezdetben volt a sarló, mint az aratás szerszáma, s azután egyszerre felváltotta a kasza, hanem úgy, hogy ez a váltás hosszú évszázadokig tartott. A sarlót fokozatosan szorította hátrébe a kasza, teljességgel azonban sohasem. Még a múlt század második felében is sok helyütt szokásban volt a sarlóval való aratás, főként ott, ahol kevés földű emberek kevés gabonájukat sarlóval is le győzték vágni. Sarlós aratásnál nem volt elpérgés, nem volt hulló. Minden szem gabonát be lehetett és be kellett takarítani. Szükség volt rá a kenyérszűke miatt. *Csécсэн ebben az időben istentelen lustaságnak tartották, hogy kaszával arasson valaki*, olvassuk a Mórícz Zsigmondtól idézett példát az Értelmező szótárban. Csécсэн ugyanis még akkor úgy a századfordulón azt tartották rendes munkának, ha sarlóval vágják az éleket, mert a kasza összegyűválja.

Aratni, tehát sarlóval kellett vágni a gabonát akkor is, ha kaszálni nem lehetett. Dédapám beszélt, hogy 1863-ban a nagy szárazság idején oly ritka és szegény volt a búza, hogy a kasza nem hordta össze, aratni kellett.

„Körösfői kertek alatt
Három kislány zabot arat...”

mondja a népdal szövege is. Ez az aratás csak sarlóval való aratás lehetett. Sarlóval ugyanis lányok, asszonyok is dolgozhattak, a kaszálás azonban kizárólag csak férfiank való munka.

Az aratás igazi szerszáma mégiscsak a kasza lett és maradt egészen az elmúlt évtizedekig. A vágás azonban, akár sarlóval, akár kaszával történt csak egy része volt az aratásnak. Hozzá tartozott még a kéveketés és a keresztberakás. Majd követte az aratást a hordás, ezt pedig korábban a nyomtatás, később a cséplés. A kombájnnal való aratás fogalmába már a cséplés is beletartozik.

Az arat korábbi fogalma a Tiszántúli bizonyos vidékeken konzerválódott, és ott továbbra is a sarlóval való vágást jelentette és jelenti ma is. A népnyelvben ott a kaszálás nem aratás, illetve az aratás nem kaszálás. Ahol a vágóval egyenletes és táblában van, ott kaszálják, ahol csak foltonként, ott aratják, azaz sarlóval vágják. A tengeriben, répában, krumpliban nőtt és etetésre is használható gyomot *kirakják. Arass-csak a disznónak egy kis zöledt! Kiarattuk a répából a muhart.*

Ha az arat az említett szűkebb jelentésében maradt meg a Tiszántúlon, milyen szóval nevezték meg ott az érett gabona betakarításának ezt a szakaszt?

A *takar* igével és származékaival.

Az érett gabona vágását (kaszálását) marékbaszedését, kévebekötését és keresztberakását a *takarás* szó fejezti ki. Aki ezt a műveletet végzi, *takar*. Aki *takar*, az a *takaró*. A kaszás és marékcsedő *egy pár takaró*, s ha részébe *takar*, *részestakaró*.

A *takarás* valamikor mindenféle termés betakarítását jelentette. *Farkas uram minden takarásnak, bornak, gabonának és mindennek azonnal takarása után számát ő nagyságának megírja* idézi 1564-ből a Gazdaságtörténeti Szemle, I. 75. A *takarás* akkor még azt jelentette, amit ma a *betakarítás*. Jelentésszűküléssel lett a gabonafélék betakarításának regionális szava. Így használja ezt Csokonai:

„Vetegettük hideg télbe,
Most takarjuk forró délbe.”
(Nyár, 1795.)

És még inkább Arany János, a paraszti élet legjobb ismerője.

„Elvetett az ember, de nem takart soha,
Lábán nyomtatá éj török s tatár lova.”
(Az Alföld népéhez 1848.)

„Más használja réjtét, földjét más takarja?”
(Az első lopás 1853.)

„Odakünn egy-e már megért a kalász?
Rét gyapja lenyírva foly a takarás:
Boglyák tetejéről egy-egy suta gém
Néz szét aratóknak vidám seregén.”
(Vásárban 1877.)

Ez utóbbi példa mutatja, hogy a tájnyelvi *takar* és a köznyelvi *arat* itt azonos jelentésű szavak.

A *takar* igét e jelentésében már csak az idősebb nemzedékek használják. A gépi aratással a korábbi módon végzett *takarás* megszűnik, s ezzel együtt a nevezet is elhal. Tovább élnek azonban származékai: *takarmány*, *takaros*, *takarékos* szavaink. Az *arat*, *aratás* válik általánossá a nép – a köz – és a szaknyelvben egyaránt.

Az *arat* és *aratás* jelentése már a régi időkben is átvitt értelmet kapott. *Ki ő testében hint, önön testéből arat rothadást.* (1508. Oklevélszótár) Járványkor *arat a halál*. *Arat az ügyvéd, ha zsíros pere van. Arat a kereskedő, ha olcsón vesz és drágán ad. Diadalt, dicsőséget, elismerést, győzelmet, sikert, tapsot, tetszést szintén lehet aratni.* Közmondáskincünknek is része lett az ige: *Ki mint vet, úgy arat. Aki szelet vet, vihart arat. Ott is arat, hol nem vetett. Előbb vetünk, azután aratunk.*

Hajdanán a fél ország aratot nyaranta. Mainapság már egyre kevesebb ember dolgozik a földeken, még kevesebb vesz részt az aratásban. Elvégzik helyettük a gépek. De nagyon sokónknak gondja ma is, milyen lesz az aratás, mert e fogalom jelentése elsősorban mégsem nyelvi kérdés, hanem az, hogy meglesz-e az ország kenyere.

Maghy Zoltán: Káplár Miklós portréja

A Múzeumbarátok Köre tagjai 1972-ben

(Folyamatos közlés; lezárva 1972. október 15-én)

276. Erdei Ferenc	Debrecen, Kossuth u. 26.
277. Varga Gábor	Hajdúböszörmény, József A. u. 5.
278. Biró Ferenc	Hajdúböszörmény, Weszprémi u. 4.
279. Kocsis Főza	Hajdúböszörmény, Téglási u. 29.
280. Darnai Lajos	Debrecen, Balaton u. 68.
281. Dr. Zolnai Antal	Hajdúböszörmény, Arany J. u. 12/A.
282. Almássy Marianna	Debrecen, Vörös Hadsereg útja 30.
283. Holló László	Debrecen, Margit u. 20.
284. Holló Lászlóné	Debrecen, Margit u. 20.
285. Pór Józsefné	Debrecen, Simonffy u. 1/A.
286. Dr. Kiss Zoltán	Debrecen, Nyomató u. 5.

Neves külföldi vendégek, kutatók a Déri Múzeumban

A sok külföldi vendég, kutató közül, akik a Déri Múzeumot az utóbbi időben felkeresték, a következőket említjük meg: *Jiri Andreska* cseh, *M. S. Robinson* angol, *prof. Koch és J. Richter* német, *A. Polaczek* lengyel, *Szabó T. Attila* romániai kutatók, illetve a *nagyvárad*i képzőművészek egy csoportja, valamint *Imets L.* romániai és *V. Vicseff* bolgár festőművészek.

Új címlapképünkről

Új címlapképünk, amely a Múzeumi Kurír 9., 10., 11. és 12. számát fogja díszíteni, azt a XV–XVI. század fordulójáról származó angyalos kályhacsempét ábrázolja, amit *Módy György* talált leletmentése során 1969-ben a Debrecen, Batthyány u. 7. számú ház építésénél. A kályhacsemperekről műtárgymásolat is készült. Rajzunkat, ami a kiegészítetlen kályhacsempét mutatja, *Dienes O. István* készítette.

G. Szabó Kálmán: Kapáló asszonyok. Fametszet
Képünket G. Szabó Kálmán születésének 75. évfordulójára
emlékezve közöljük